

Tartu Ülikool

Filosoofiateaduskond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Kunstiajaloo osakond

Brita Karin Arnover

Põltsamaa lossi interjöörid

Bakalaureusetöö

Juhendajad: Juhan Maiste PhD

Anu Ormisson-Lahe

Tartu 2015

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	4
Uurimistöö teema.....	4
Historiograafia	5
Teema põhjendus ja eesmärk	7
Töö ülesehitus	7
I AJALUGU	9
1.1. Alajaotuse põhjendus	9
1. 2. Linnus	9
1.2.1. Arhitektuur.....	12
1.3. Loss	13
1.3.1. Arhitektuur.....	17
II INTERJÖÖR	20
2.1. 18. sajand. Ajastu maitsest.....	20
2.2. Stukkdekoor	21
2.2.1. Johann Michael Graff	22
2.3. Maalikunst.....	24
2.3.1. Friedrich Hartmann Barisien	24
2.3.2. Gottlieb Christian Welté.....	25
2.4. Lossi sisustuse saatusest	27
III MÖÖBEL. 19. SAJAND.....	30
3.1. Ajastu moevoolud	30
3.2. 19. sajandi esimene pool	31
3.2.1. Marmorsaal.....	32
3.2.2. Aiasaal	33
3.2.3. Muud ruumid	34

3.3. Sajandi teine pool.....	35
3.3.1. Marmorsaal	36
3.3.1.1. Foto 1. Marmorsaal	37
3.3.2. Medaljonituba	38
3.3.2.1. Foto 2. Medaljonituba Gagarinitega.....	39
3.3.2.2. Foto 3. Medaljonitua aknapoolne kaminanurk.....	39
3.3.2.3. Foto 4. Medaljonitua kaminapoolne nurk	40
KOKKUVÕTE.....	42
ZUSAMMENFASSUNG.....	44
KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD	47
LISAD 1	53
LISAD 2	57

SISSEJUHATUS

Venemaa keisririigi Läänemere äärde jäävate kubermangude linnadest olid peatahtsad keskused Riia, Miitavi (Jelgava) ja Tallinn. Põltsamaad võib nende linnade kõrval lugeda neljandaks.¹ Saksa kultuuriruumis on Põltsamaad tuntud Oberpahleni nime all, mis omakorda tuleneb Põltsamaa jõe, toonase Paala jõe nimest, seega „teisel pool Paalat“ ladinakeelsest tuletisest.² Põltsamaa loss, endine linnus, asub jõe paremal kaldal, jõgi eraldab ka kaht kohalikku mõisavaldust (Vana-Põltsamaa ja Uus- Põltsamaa mõis), mis on etendanud paikkonna arenguloos keskset osa. Mõisa ümber kerkinud külast sai alevik, alevikust linn. Eri aegadel on Põltsamaa olnud ordu tugipunkt, on peetud aktiivset kaubavahetust nii mööda maismaad kui ka jõge pidi ida ja läänega, toodetud ja eksporditud ka ise, siit juhatas vägesid Liivimaa kuningas hertsog Magnus. Põltsamaal on peatunud-elanud eesti kultuuriloos silma paistnud valgustusideede kandjad August Wilhelm Hupel, Peter Ernst Wilde, Otto von Pistohlkors.

Siinse uurimistöö keskmes on Põltsamaa loss. Koos ajaloolise arengu ülevaatega, 13. sajandi linnusest kuni Eesti Vabariigi 1920. aasta maareformini, on pearõhk asetatud lossi sisustusele 19. sajandi lõpust kuni 20. sajandi alguseni.

Uurimistöö teema

Käesolevas bakalaureusetöös on vaatluse alla võetud Põltsamaa sündmusrohke ja võrdlemisi hästi dokumenteeritud ajalugu. Välja on toodud oluliste episoodide, omanike ja ümberehituste kulg, linnuse kujunemine kolme sajandi vältel esinduslikuks lossiks ning pärast omanikuvahetust hoone kohandamine ilma suurte ümberehitusteta – mööbli ja tarbeesemete abil mugavaks residentsiks.

¹ Tael, K. *Muutuste tuules. 1919.aastal alanud maareform Vana-Põltsamaa vallas*. Põltsamaa : Põltsamaa Muuseum, 2014, lk 5–6.

² Raam, V. *Eesti arhitektuur 4: Tartumaa, Jõgevamaa, Valgamaa, Võrumaa, Põlvamaa*. Tallinn : Valgus, 1999, lk 104.

Et mööbel ja tarbeesemed on lihtsalt väljavahetatavad, saab nende kaudu jälgida interjööri moevoolude vaheldumist, mis ühe sajandi – siin peamiselt 19. sajandi – sees aset leiavad.

Historiograafia

Eestis on mõisaid, mille kunstikogu ja ajalooline ülevaade on saanud terviklikult ühtede kaante vahele, aga ka neid, mis seda alles ootavad. Põltsamaa loss kuulub viimaste hulka. Lossi käsitlevate uurimustega on kaetud siiski selle ajaloo tähelepanuväärsemad perioodid.

Keskaegset linnuse- ja orduaega, mille puhul peamiselt arheoloogilistele leidudele tuginetakse, on põhjalikult uurinud Armin Tuulse,³ Villem Raam,⁴ Helmut Piirimäe⁵. Villem Raam on lisaks koostanud arhitektuuriarengulise peatüki teatmeteoses „Eesti arhitektuur 4“.⁶

Põltsamaa 18. sajandi lõpu õitsenguperiood on pakkunud uurijatele mitmeid lähenemisvõimalusi. Käsitlemist on leidnud ajastu üldine tööstuslik areng (Friedrich Amelung⁷), aga ka spetsiifilisemalt portselani tootmine (Jüri Kuuskemaa⁸), peeglitööstus (Ville Dreving⁹). Põhjaliku ülevaate pastor August Wilhelm Hupelist on koostanud Indrek Jürjo¹⁰. Tema teos annab koos Hupeli elu ja loomingu kokkuvõttega tervikliku pildi kohalikust kultuurielust 18. sajandil.

Kunstiloolased hakkavad Põltsamaale tähelepanu pöörama alates Eesti Vabariigi loomisest. Esimese eestikeelse ülevaateartikli nii lossi arhitektuurist kui ka selle laiema kunstiväärtustest avaldas Gustav Saar¹¹ kultuurilehes *Odamees* 1925. aastal. Artiklile järgnes

³ Tuulse, A. *Die Burgen in Estland und Lettland*. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, XXXIII. Dorpat : Dorpater Estnischer Verlag, 1942.

⁴ Raam, V. *Põltsamaa lossi ajalooline õiend ja tehnilise seisukorra kirjeldus koos fotodega*. Köide I. Tallinn, 1960.

⁵ Piirimäe, H. Põltsamaa varasemast ajaloost. – *Põltsamaa 1682. Artiklite kogumik*. Koostaja K. Kaplinski. Tallinn, 1982.

⁶ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4: Tartumaa, Jõgevamaa, Valgamaa, Võrumaa, Põlvamaa*. Tallinn : Valgus, 1999.

⁷ Amelung, F. *Oberpahleni ajaloost ja tööstuslikust õitseajast. Kirjutised Oberpahleni komtuur- ja piirkonna ning lossiümbruse vanemast ajaloost: saja-aastatagused meenutuslood Oberpahleni tööstuslikust õitseajast 1750–1792*. Ajalooline ettekanne, mille pidas 8. detsembril 1981 F. Amelung. Põltsamaa : Põltsamaa Muuseum, 1999.

⁸ Kuuskemaa, J. Balti rokokoo – Tallinna fajanss ja Põltsamaa portselan. – *Eesti kunsti ajalugu 2*. Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, 2005-

⁹ Dvering, V. *Meleski klaasivabriku kolm sajandit*. Tartu : Eesti Ajalookirjastus, 2013.

¹⁰ Jürjo, I. *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819*. Tallinn : Riigiarhiiv, 2004.

¹¹ Saar, G. Põltsamaa lossi arhitektuur. – *Odamees*, 1925 Nr 1.

1931. aastal avaldatud Voldemar Vaga¹² uurimus, kus lähenetakse lossile spetsiifilisemalt, võttes uurimise alla vaid selle stukkdekoori. Enne Teise maailmasõja algust Tartu Kunstiajaloo kabineti tellimusel tehtud Eduard Sellekese interjööri-fotod on hilisematele uurijatele osutunud väärtuslikuks pildimaterjaliks.

Rokokoolossi 18. sajandi kunstiline külg on eriti viimastel aastakümnetel huvi pakkunud ja põhjalikku uurimist leidnud: Vaga artiklit aluseks võttes on Imants Lancmanis¹³ sidunud Johann Michael Graffi loominguga tervikku, analüüsinud ka meistri töid laiemalt Läti aladel Rundāles ja Jelgavas ning Saksamaal Schönhauseni lossis. Gottlieb Christian pärandist korraldas Anne Untera (Lõugas) 2007. aastal Kadrioru Kunstmuuseumis isikunäituse, mille põhjal anti välja ka Welté elu ja loomingut käsitlev kataloog.¹⁴ Kataloogis tutvustatakse peale Welté Eestis loodud tööde tema varasemat, Saksamaa perioodi graafikat. Kõrvale ei ole jäänud ka Friedrich Hartmann Barisieni portreekunst, mida on uurinud eelkõige Ieva Lancmane¹⁵.

Varasemates kirjeldustes on hästi dokumenteeritud Põltsamaa linnuse ja lossi üldine ajalugu, siinkohal tuleb esile tõsta Carl von Ferrieri¹⁶ ja Johann Christoph Brotze¹⁷ tööd. Siiski leiab arhiividest veel seni käsitlemata inventariloendeid, mille antud töö uue fookusena sisse toob

Töö koostaja puutus materjali läbi töötades kokku viidetega kahele selle töö jaoks ilmselt olulisele arhiivimaterjalile – Villem Raami koostatud „Põltsamaa lossi tehnilise seisukorra kirjeldus 29. mail 1941“¹⁸ ja Küllike Kaplinski (tõlgitud?) „Materjale 1682. aasta varaloendi juurde“,¹⁹ kuid näib, et need on ajaga kaduma läinud (ja seetõttu ei ole neid töös ka käsitletud).

¹² Vaga, V. *Das Schloss Pöltzamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*. Tartu : Druck von C. Mattiesen, 1931.

¹³ Lancmanis, I. Die Arbeiten des Stuckateurs Johann Michael Graff in Pöltzamaa – ein Rokoko-Kunstwerk zwischen Berlin und Kurland. – *Baltic Journal of Art History*. Autumn 2009. Koostaja Juhan Maiste. Tartu : University of Tartu, 2009.

¹⁴ Untera, A. Põltsamaa hiilgeajad, major von Lauw ja tema õuekunstnik Gottlieb Welte. – *Põltsamaa lossi sees ja ümber*. Põltsamaa : Põltsamaa muuseumi toimetised, 2007.

¹⁵ Lancmane, I. Der kurländische Hofmaler Friedrich Hartmann Barisien. – *Studien zur Kunstgeschichte in Estland und Lettland*. Homburger Gespräche, Heft 14. Kiel : Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1995.

¹⁶ Ferrieri, C. Oberpahlen – *Album Livländischer Ansichten*. Koostaja Wilhelm Siegfried Stavenhagen. Hannover-Döhren : Hirschheydt, 1973.

¹⁷ Brotze, J. *Estonica*. Koostajad Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viires. Tallinn : Estopol OÜ, 2006.

¹⁸ Villem Raam viitab sellele ise „Artiklite kogumik. Põltsamaa 1682“ viimase numeratsiooni järgi leheküljel 11.

¹⁹ Säilik on sisestatud arhiivi otsinguportaali AIS, kuhu on aga sisestatud kõik säilikud, mis olid algses nimistus.

Teema põhjendus ja eesmärk

Ainuke seni Põltsamaa lossi mööblit puudutav käsitlus on Juhan Maiste artikkel „Põltsamaa aiariik“²⁰ (2009). Käesolevas töös püütakse teemat laiemalt avada kogu 19. sajandi ulatuses.

Endisaegsete interjööride vastu on huvi kasvanud eriti viimastel aastakümnetel, kui mõisaid on hakatud taastama, ja eriti tänu Leila Pärtelpojale on seda paljuski tehtud konkreetse mõisa ajaloolisele väljanägemisele vastavalt. Mõisate ajaloolisi interjööre on uurinud Eva-Kaia Vabamäe oma 2011. aastal koostatud magistritöös „Eesti mõisainterjöörid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul“.²¹ Töös Põltsamaad otseselt ei vaadelda, kuid antakse sama ajastu üldpilt, samuti suuresti fotomaterjalile tuginevalt. Varaloendite ja fotode olemasolu tõttu arhiivides ei saa Eesti mõisainterjööride senist käsitlemist veel ammendatuks pidada.

Antud töös püütakse varaloetelu dokumentidele²² ja neljale säilinud interjöörifotole²³ tuginedes luua ettekujutus, missugune võis olla Põltsamaa lossi möbleering 19. sajandil. Sel perioodil kuulus Põltsamaa loss Gagarinite suguvõsale, kelle teenistus kõrgetes riigiametites võimaldas tellida meistritelt kallist mööblit, mida toimetati oma Moskva elamisest nii oma Peterburi kui ka Põltsamaa valdusse, ehk vaid hädapärast hangiti ka kohapealt. Toretsev lossitraditsioon sai Eesti alal jätkuda. 19. sajandi Põltsamaa, kui mõis kuulus Venemaa kõrgaristokraatiale, loob laiema horisondi ja seob kokkupuutepunktide kaudu mitut kultuuri.

Töö ülesehitus

Sisuliselt on töö üles ehitatud liikudes üldiselt üksikule ja vormistatud kolmes peatükis. Etümoloogiliselt on töös tehtud sisuline eristus „interjööri“ ja „mööbli“ vahel. Selle aluseks on Kunstileksikoni definitsioon,²⁴ mis jätab „interjööri“ mõiste lahtiseks. Põhjus on ka asjaolus, et Põltsamaa interjööride rokokoolik üldmulje, nii nagu see 18. sajandil mõeldud oli,

²⁰ Maiste, Juhan. Põltsamaa aiariik. Linn lossi varjus. – *Eesti parkide almanahh* 2. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Keskkonnaministeerium, 2009.

²¹ Vabamäe, Eva-Kaia. *Eesti mõisainterjöörid 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul*. Magistritöö. Tartu : Tartu Ülikool, 2011.

²² Peamiselt EAA.1348.2.174 ja EAA.1348.1.93.

²³ EAA.1405.1.52.1, EAA.1405.1.52.2, EAA.1405.1.52.3 ja Põltsamaa muuseumi fotokogu nr 27.

²⁴ „INTERJÖÖR – hoone või ruumi sisemus või selle kujundus (koos mööbliga või ilma).“ Kunstileksikon Tallinn : Eesti Klassikirjastus, 2001, lk 170.

jäi peaaegu muutmatul kujul alles kuni mõisa võõrandamiseni 1920. aastal, samal ajal kui mööblit periooditi välja vahetati.

Töö koostamisel esile kerkinud probleemseid mõisteid, näiteks „aiasaal“ ja „punane puu“ on püütud lahendada Põltsamaa lossi, aga ka üldise balti mõisakultuuri kontekstist lähtuvalt. Saksakeelse *Stroh-Stuhl*'i vastena on töö autori meelest mõeldav sellele mõisteliselt lähedane „punutistool“, sest „rotangtool“ ei mõjuks ajastuomasena, ehkki sisuliselt on tegemist sarnaste asjadega. Sisekujunduslik kompositsioon, mille moodustavad diivan, tugitoolid ja laud nende keskel, on Eva-Kaia Vabamäe magistritöö eeskujul nimetatud „mööblisaarekeseks“.

Esimeses peatükis käsitletakse koha ajalugu, üleminekut linnuselt renessanslikuks esindushooneks ja selle kujunemist Eesti uhkeimaks rokokoointerjöörü näiteks. Omanikke ja arhitektuuri on vaadeldud paralleelselt.

Teises peatükis võetakse vaatluse alla lossi 18. sajandi interjöörid eesmärgiga anda edasi esindusruumide kunstilist lahendust, seda, kuidas lossihärra Woldemar Johann von Lauw tahtis ennast ja oma aega jäädvustada ning edasi pärandada. Iseloomustatud on lossi stukkdekoori ja maale arvestades neid teostanud kunstnike Friedrich Hartmann Barisieni, Johann Michael Graffi ja Gottlieb Christian Welté tausta.

Kolmandas peatükis jõutakse järgmiste, vene päritolu mõisaomanikeni, kes võtsid küll von Lauw'lt üle valmis lossi, kuid sisustasid selle oma vajaduste järgi uue ja ajakohasega. Moskvast tulev mahagonist ja tammepuust luksusmööbel paigutati rokokoointerjöörü võimalikult maitsekalt, et mitte tekitada ajastute vahel kontrastset konflikti. Peatükk avab nimekirjade ja pildimaterjali abil Põltsamaa lossi sisemuse sellisena, nagu see 19. sajandil oli, eristades sajandi esimest ja teist poolt ning neid omavahel võrreldes.

Kolmanda peatüki paremaks mõistmiseks on lisade all välja toodud fotod ja olulisemad varaloendid.

I AJALUGU

1.1. Alajaotuse põhjendus

Vana-Põltsamaa mõis ja Põltsamaa loss on Põltsamaa kohta käivas kirjanduses kasutusel sünonüümidenä alates selle 17. sajandi ümberehitustest kuni tänapäevani. Ajalooliselt eelneb sellele linnuse ajajärk, kui konvendihoones kehtis ordukord. Mõisa ja lossi mõiste üheaegne kasutus ei tohiks häirida, sest kuigi saksa etümoloogia eristab „lossi“ nimetuse all linnusest välja kasvanud mõisa (nt Kuressaare, Kiltsi, Porkuni loss), mis on minetanud kaitsefunktsioonid ja väliselt vastab toretsevatele lossitraditsioonile, siis sisuliselt toimib ta mõisale omase iseseisva tootmisüksusena. Hoolimata palladianistlikust ehiskaaristusest ei ole Põltsamaa lossi paleeks üldjuhul nimetatud – mõisa ümbrus ja keskkond vastasid tüüpilisele maamõisale, mille juurde kuuluvad abihooned, park, põllumaad ja karjamõisad, mitte linlikule kompaktsusele.

Pärast Liivi ordu kokkuvarisemist 1562. aastal minetas Põltsamaa ordulinnus vajaduse lahinguvalmiduseks. Alates aset leidnud põhjalikest ümberehitustest 17. sajandil on perioodiliselt eristatud linnusest mõisa.

Põltsamaa ei ole kõrvale jäänud ühestki suurest Vana-Liivimaad puudutanud sõjast ning on seetõttu käinud käest kätte, tihti valitseja kingitusena teenistuse eest või ka pärimise teel. Siinses ajaloolises ülevaates keskendutakse esmajoones hoone omanikele ja muudatustele, mida lähtuvalt isiklikust ja ajastu maitsest ette võeti.

1. 2. Linnus

Liivi ordu komtuurkonna tugipunkt Nurmekunde aladel oli Viljandi ordulinnus, mille ehitusaeg laias laastus ühtis Põltsamaa linnuse ehitusega. Esimene, kui ordule prioriteetsem, valmis mõnevõrra varem.²⁵ Põltsamaa linnuse ehitus algas 13. sajandi viimasel veerandil Liivi

²⁵ Tuulse, A. *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk 148.

ordumeistri Otto von Rodensteini juhtimisel.²⁶ Kolmesajaaastane orduaeg möödus suuremate sõdadeta²⁷ ja seepärast kasvas Põltsamaa linnuse ümber paiknev asula juba esimese kahe sajandi jooksul omaette alevikuks.²⁸

Esimene suurem muutus Nurmekunde kihelkonnas toimus Liivi sõja ajal, kui ordu vastu sõdis Vene tsaar Ivan IV. Kuna mitu ordu tugipunkti nii Tartus kui ka Narvas olid hävitatud, otsustati Põltsamaalt enne võõrvägede piiramisrõngasse sattumist põgeneda, jättes linnuse kaitseta. Tühjaks jäänud linnuse üle võtnud, kinkis tsaar Ivan IV 1573. aastal selle Taani kuninga Frederik II vennale hertsog Magnus von Holsteinile lootuses, et Eesti alad, mis on ebakindlalt rootslaste, sakslaste ja liivlaste vahel ära jaotatud, saaksid kindla valitseja all ühtsemaks ja võimaldaksid tsaaril oma mõjuvõimu laiendada „vääruslik pärl oma krooni alla liita“. Põltsamaast sai kaheksaks aastaks Liivimaa kuningriigi pealinn (tegelikult pidid vallutuskäikude edenedes pealinnaks saama Tallinn või Riia²⁹). Uuele kuningale anti 25 000-meheline sõjavägi, et selle abil Põhja-Eesti alasid juurde vallutada. Pärast neljakuulist Tallinna piiramist pidi Magnus siiski kaotusega leppima ja Põltsamaale tagasi pöörduma. Hertsog Magnus ei jõudnud lossi piisavalt elamiskõlblikuks üles ehitada ja elas ise majas, mis jäi peahoonest veidi eemale, kohas, mis tema järgi kandis hiljem Kuningmäe nime. Nagu kirjutab Jaan Jung, kes omakorda Stavenhagenit³⁰ tsiteerib, siis „*kuningal Magnusel on Põltsamal ka üsna kehv põli olnud; ta tahtnud kuninglikul wiisil elada, aga wiimaks on näpud nõnda raha koti põhja puutunud, et waewalt weel kolm rooga, ja aga ka mõnikord ühe ainsa roa lauale wõinud muretseda*“.³¹ Magnus lahkus Põltsamaalt 1577. aastal Poola-Leedu kaitse alla ja asus elama Kuramaale Piltene lossi.³² Põltsamaa jäi taas venelaste kätte.

Poola võimu tulekuga sai Põltsamaast riigimõis: 1582. aastal määrati Põltsamaa Sapolje rahuga starostkonna keskuseks, mis ühendas Põltsamaa, Laiuse, Pilistvere ja Kolga-Jaani

²⁶ Ferrieri, C. Oberpahlen. – *Album Livländischer Ansichten*, lk 2.

²⁷ Amelung, F. . *Oberpahleni ajaloost ja tööstuslikust õitseajast. Kirjutised Oberpahleni komtuur-ja piirkonna ning lossiümbruse vanemast ajaloost: saja-aastatagused meenutuslood Oberpahleni tööstuslikust õitseajast 1750–1792*, lk 6.

²⁸ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4*, lk 104.

²⁹ Adamson, A. *Liivimaa kuningriik*. Tallinn : Argo, 2013, lk 119.

³⁰ Ferrieri, C. Oberpahlen. – *Album Livländischer Ansichten*, lk 3–5.

³¹ Jung, J. *Nurmekunde maa ja Põltsama lossi ja linna aja loust*. Tartu : H. Laakmann, lk 13.

³² *Ibid.*, lk 14.

kihelkonda. Kuid Poola aeg jäi lühikeseks, sest peale tuli sõda Rootsiga, mille käigus 1600. aastal Karl IX väed linnuse poolakatel vallutasid ja muutsid varemeks.³³

Pärast Poola-Rootsi sõja lõppu kinkis Rootsi kuningas Gustav II Adolf 1623. aastal Põltsamaa koos Nõmme, Võisiku, Pajusi, Kurista, Eistvere, Adavere, Lustivere, Kaliküla ja Tapiku³⁴ mõisaga oma kindralile Herman von Wrangelile, kes aga oli sõdimisega nii hõivatud, et ei saanud Põltsamaal pikemalt viibida ja jättis saadud alad oma vennale Hansule. Stabiilsem Rootsi aeg tähendas siinsetel aladel kaubanduse arengut, rahvastiku kasvu ja aktiivset ehitusperioodi. Herman von Wrangeli surma järel 1643. aastal jäid alad tema pojale parun Woldemar [Waldemar] von Lindebergile ja kellest omakorda tema lesele, Rootsi kuninga Gustav Vasa lapselapsele Kristiinale ilma Kabala ja Laimetsa aladeta. Kuningas Karl XI andis alad Kristiinale kasutada üksnes tema eluajaks ning pärast läksid need Rootsi riigile tagasi.³⁵

Põhjasõja ajal septembris 1703 sai linnus tulekahjus tugevalt kannatada ja hoone jäi sealtpeale kauemaks tühjalt seisma.³⁶

Pärast Põhjasõda sisse seatud Balti erikord nägi ette mõisate tagastamise endistele omanikele. Endiselt ehitati madalaid kelpkatusega hooneid, suuremate hoonete ehitust said ette võtta üksnes aadlikud, kel oli mõisaväline teenistus näiteks tsaari alluvuses.³⁷ Kuni 17. sajandini moodustusid mõisate tulud talupoegade andamitest, kahel järgneval sajandil aina enam isetootmisest. Nii ka Põltsamaal – sissetulek tuli talupoegade (274 talu, lisaks 65 vabadikukohta) koormistest ja kahest kõrtsist³⁸ ja hiljem manufaktuuride toodangust, aga ka peamõisale alluvatest karjamõisatest, nii näiteks olevat Võisikul tegeletud väärtuslike tõupullide aretusega, mida müüdi Venemaale.³⁹

³³ Ferrieri, C. *Oberpahlen*, lk 6.

³⁴ Brotze, J. *Estonica*, lk 489.

³⁵ Ferrieri, C. *Oberpahlen*, lk 6 – 7.

³⁶ *Ibid.*, lk 8.

³⁷ Hein, A. Mõisaarhitektuur 18. sajandi algul ja keskpaigas. – *Eesti kunsti ajalugu 2, 1550 – 1770*. Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk 232.

³⁸ Piirimäe, H. Põltsamaa varasemast ajaloost. – *Põltsamaa 1682. Artiklite kogumik*. Koostaja K. Kaplinski. Tallinn, 1982, lk 70.

³⁹ Õim, T. *Salauksed avanevad*. Tallinn : Canopus, 2012, lk 12.

1.2.1. Arhitektuur

Liivimaa konvendihoonet tüüpi linnused vastavad täielikult Preisimaa 13. sajandi ehitustraditsioonile: põhiplaani neljakandiline, sisehooviga, ühe peatorni või tornidega kõikides nurkades.

Põltsamaa linnuse otsene eeskuju oli Viljandi ordulinnus – ka siia rajati kastell-linnus suure 16. sajandil lisatud konvendiga.⁴⁰ Konvendihoonet külgede pikkus oli ligikaudu kolmandik kastelli külgede pikkusest,⁴¹ müüride paksus ulatus kohati kolme meetrini,⁴² pikkus külgedel oli veidi erinev, jäädes keskmiselt 38 meetrini.⁴³ Hoone sai ruudukujulise põhiplaani nii, et keskele jäi omakorda nelinurkne sisehoov, mida ümbritses ruume ühendav puidust ristikäik.⁴⁴ Konvent koosnes kahest põhikorrusest (kolmas poolkorrus täitis kaitsefunktsiooni laskeavade näol): majandusruumid koos köögiga olid alumisel ja eluruumid ülemisel korrusel. Igas tiivas eristus ruumidest üks suurem saal. Läänetiivas oli selleks kapiitlisaal, lõunatiivas refektoorium, idatiivas dormitoorium ja põhjatiivas kabel. Saalid olid ühelöövilised ja kaetud tellistest ristroidvõlvidega. Kaks korrust oli ka valvetornil: alumine oli ilmselt kasutusel hoidlana ja ülemine kõrgemate ordu tegelaste eluruumidena.⁴⁵

Konvendihoonet ümbritses välisõu, mille ümber paiknes omakorda ringmüür. Ringmüüri ümbritses lai vallikraav, mis sai oma vee Põltsamaa jõest. Seega oli tegemist tüüpilise vesilinnusega.⁴⁶

Linnusel oli edelanurgas valvetorn. Selle alumist korrust kasutati ilmselt külmkambrina, teist korrust eluruumidena ja kolmandat kaitseotstarbel.⁴⁷

⁴⁰ Tuulse, A. *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk 149.

⁴¹ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4*, lk 106.

⁴² Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 3.

⁴³ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4*, lk 106.

⁴⁴ Raam, V. *Põltsamaa lossi ajalooline õiend ja tehnilise seisukorra kirjeldus koos fotodega*, lk 5.

⁴⁵ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4*, lk 106.

⁴⁶ Raam, V. *Põltsamaa lossi ajalooline õiend ja tehnilise seisukorra kirjeldus koos fotodega*, lk 7.

⁴⁷ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4*, lk 106.

Põltsamaa lossi varasem ehitusjärg on mõjutanud siiski ka selle hilisemat ilmet – loss võttis üle konvendihooned linnuseliku olemuse, sidudes ringmüüri ja bastionitorni vastavalt abihooneteks ja kirikuks. Kindluse terviklikkus jõe kaldal säilis.

1.3. Loss

Põltsamaa starostkonna alad jäid ka edasipidi ühtseks, kui Vene tsaar Peeter I alad 1720. aastal oma teenekale riigitegelasele Heinrich von Fickile (1678–1750)⁴⁸ kinkis.⁴⁹ Rootsiaegne praktika nägi ette väepealikele maavaldustega tasumist, kõige lihtsam oli seda teha pärast uusi vallutusi. Mõisaehitus hoogustus siinsetel aladel paljuski tänu sellele just 17. sajandi esimesel poolel.⁵⁰ Kui ebasoosingusse sattunud von Fickilt oli Katariina I enamiku alasid võõrandanud, siis Peeter I andis talle siiski loa alad tagasi osta ning 1729. aastal lisaks veel Soosaare ja Lustivere mõisa.⁵¹ 1732. aastal jäi von Fick taas oma mõisatest ilma. Keisrinna mõistis Heinrich von Ficki surma, kuid muutis meelt ja saatis ta Siberisse asumisele. 1744. aastal lubati von Fickil tagasi tulla ja oma mõisad tagasi saada.⁵²

Põltsamaal ei jõudnud von Fick kuigi palju korda saata, sest juba kuus aastat hiljem suri ta 71 aasta vanuselt vesitõppe. Temast maha jäänud valdused jaotati pärandina viie tütre vahel. Vanim tütar Sophia, kes oli abielus senati sekretäri Joachim von Schultziga, päris Võisiku, Soosaare ja Süsivere. Beata Regina, kes oli abielus Erich Johann von Vietinghoffiga, sai endale Adavere; kolmas tütar Maria Frederike, abielus kammerherra Zoege von Mannteufeliga, päris Vaiküla ja Polli. Noorimate tütarde vahel tehti Põltsamaa valdus kaheks osaks: tütar Aurore, kes oli abiellunud major Woldemar Johann von Lauw'ga, päris parema kalda, see tähendab, Põltsamaa lossi ehk Vana-Põltsamaa, ja noorim tütar Christina, kes oli

⁴⁸ Lenz, W. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960* / im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission begonnen von Olaf Welding und unter Mitarbeit von Erik Amburger und Georg von Krusenstjern. Köln ; Wien : Böhlau Verlag, 1970, lk 214.

⁴⁹ Ferrieri, C. *Oberpahlen*, lk 8.

⁵⁰ Hein, A. Mõisaarhitektuur Rootsi ajal. – *Eesti kunsti ajalugu 2, 1550 – 1770*. Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk 209–210.

⁵¹ Ferrieri, C. *Oberpahlen*, lk 8.

⁵² *Ibid.*, lk 11.

abiellunud salanõunik Jacob Heinrich von Lilienfeldiga, päris vasaku kalda, ehk Uue-Põltsamaa koos Kaaverega.⁵³

Woldemar Johann von Lauw (1712–1786),⁵⁴ kes vigastuste tõttu oli sõjaväest vabastuse saanud, pühendus täielikult Põltsamaa ülesehitamisele. Tema aega on üksmeelselt Põltsamaa kuldajaks nimetatud, sest tegemist oli Eesti alade suurima manufaktuurikeskusega, kus töölisi oli palgal üle 200.⁵⁵ Oma ettevõtted olid ka kälimees Lilienfeldil üle jõe Uue-Põltsamaa mõisas ja mõnigi kord nad ka konkureerisid üksteisega.⁵⁶

Läbinisti õitseajaga siiski tegu ei olnud – 19. sajandil elanud ettevõtja ja koduloolane Friedrich Amelung eristab von Lauw' ettevõtluses kolme perioodi. Esiteks aastad 1750–1775, kui entusiastlikult rajati hulgaliselt ettevõtteid. Major rajas ettevõtteid üle oma valduste – Põltsamaale vasekoja, tärklisevabriku, nahaparkimiskojad, roheline klaasi vabriku Rõikale⁵⁷. Ettevõtted olid mõeldud toetama nii lossi vajadusi kui ka laiemale turule, et väljaminekuid tagasi teenida. Teine periood hõlmab aastaid 1775–1786, kui Kamarisse rajati peeglihvimise vabrik, lossihoovi portselanimanufaktuur ja Tirnasse aknaklaasikoda. Mõni varasem ettevõtte suleti rahaasjade ümberkorraldamise tõttu. Kolmanda etapina näeb Amelung major von Lauw' surmajärgset aega kuni 1795. aastani. Kõikidest ettevõtetest jäi tööle vaid tema suurim vabrik – peeglivabrik, kuni ka see endale lõpuks uued rentnikud leidis.⁵⁸

Major von Lauw' ambitsioonid ei piirdunud üksnes tulutoovate ettevõtetega. Soov elavdada Põltsamaa kultuurielu ja üldist heaolu viis apteegi ja haigla rajamiseni. Haiglasse tuli tema kutsel juhatajaks tunnustatud arst Peter Ernst Wilde, kes asutas Kuningamäele veel ka meditsiinikooli ja trükikoja.⁵⁹ Trükikoda oli üks kuuest Vene tsaaririigis ja seal trükitud nädalalehte „Lühhike õppetud mis sees monned head rohud ...“ ilmus kokku 41 numbrit.⁶⁰ Wilde väljaandeid tõlkis samuti Põltsamaale pidama jäänud pastor August Wilhelm Hupel,

⁵³ Ferrieri, C. *Oberpahlen*, lk 12.

⁵⁴ Lenz, W. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960*, lk 442.

⁵⁵ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4*, lk 105.

⁵⁶ Ferrieri, C. *Oberpahlen*, lk 13–14.

⁵⁷ Amelung, F. *Oberpahleni ajaloost ja tööstuslikust õitseajast. Kirjutised Oberpahleni komtuur-ja piirkonna ning lossiümbruse vanemast ajaloost: saja-aastatagused meenutuslood Oberpahleni tööstuslikust õitseajast 1750–1792*, lk 13.

⁵⁸ *Ibid.*, lk 20–21.

⁵⁹ Ferrieri, C. *Oberpahlen*, lk 14.

⁶⁰ Rimmel, R.; Õunap, S. *Põltsamaa raamatukogud: A. W. Hupeli aegadest 21. sajandisse*. Põltsamaa : Vali Press, 2014, lk 7.

keda ka Liivimaa oraakliks⁶¹ on nimetatud ja kes asutas Põltsamaal lugemisseltsi. Tüüpiliselt kuulusid arst ja pastor kui saksa keelt kõnelevad literaadid mõisaperekonna lähikondlaste hulka,⁶² erandiks ei olnud see ka Põltsamaal. Et Wilde trükikoda ennast majanduslikult ära ei tasunud, pidi von Lauw selle 1770. aastal ära ostma ja kolme aasta pärast tegi tulekahju selle tegevusse pausi.⁶³

Mõnel Lauw' manufaktuuril läks ajutiselt paremini, näiteks moekal portselanil, millest toodeti nii nipsasjakesi kui ka nõusid, kuid majoril ei õnnestunud leida oma toodangule püsivat turgu.⁶⁴ Major oli – kasutades Villem Raami sõnu – „fantastiliste plaanidega, kuid ilmselt eluvõõras lossivalitseja“.⁶⁵ Moekaupade tootmine ei osutunud perspektiivikaks, samuti oli probleeme toodangu kvaliteedis.

Major von Lauw'l poegi ei olnud, vaid kaks tütar – Helene (abielus Reinhold Johann von Igelströmiga) ja Aurora (abielus kindralmajor Reinhold Ludwig von Patkuliga), kellel ei õnnestunud midagi pärida, sest isa pärand läks võlgade katteks.⁶⁶ Seega müüdi pärast majori surma Vana-Põltsamaa mõis 242 550 hõberubla eest maha tema peamisele võlausaldajale – riigile. Lossi ostis keisrinna Katariina II ja andis selle lepingu järgi aastal 1798 oma abieluvälisele pojale, kindralmajor Aleksei Bobrinskile (1796. aastast krahv).⁶⁷

Keisrinna paigutas Aleksei Bobrinski (1762–1813)⁶⁸ ilma lahkumisõigusega Euroopas tekitatud hasartmänguvõlgade tõttu provintsi. Aleksei Bobrinski, kes abiellus Kernu mõisniku Woldemar von Ungern-Sternbergi tütre Anna Dorotheaga, rajas Põltsamaale observatooriumi, muljetavaldava raamatukogu, relvakogu ja proovis jätkata mõningaid major von Lauw' ettevõtmisi – peeglite ja portselani tootmist.⁶⁹ Vormilt muutus portselanitoodang

⁶¹ Jürjo, I. *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819*, lk 53; 100.

⁶² Mühlen, I. *Das Leben im Herrenhaus und auf den Gütern im Baltikum. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums*. 61/2013, lk 27–28.

⁶³ Jürjo, I. *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819*, lk 53.

⁶⁴ *Ibid.*, lk 50.

⁶⁵ Raam, V. *Põltsamaa lossi ajalooline õiend ja tehnilise seisukorra kirjeldus koos fotodega*, lk 8.

⁶⁶ Amelung, F. *Oberpahleni ajaloost ja tööstuslikust õitseajast. Kirjutised Oberpahleni komtuur-ja piirkonna ning lossiümbruse vanemast ajaloost: saja-aastatagused meenuslood Oberpahleni tööstuslikust õitseajast 1750–1792*, lk 20.

⁶⁷ Ferrieri, C. *Oberpahlen*, lk 15.

⁶⁸ Lenz, W. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960*, lk 76.

⁶⁹ Maiste, J. *Põltsamaa aiariik. Linn lossi varjus*, lk 43.

varaklassitsistlikumaks: rokokoolikud figuurid ja lilled asendusid munavöödi ja festoonidega. Kui pärast ema surma Bobrinski liikumisvabadus oli taastatud, ei tasunud manufaktuuridega jätkamine ennast enam ära.⁷⁰ Pärast ema surma elas vaheldumisi Põltsamaal, Peterburis ja Tuula kubermangus Bogoroditski mõisas.⁷¹

1816. aastal päris lossi krahv Aleksei Bobrinski tütar Maria, kes abiellus vürst Nikolai Nikolajevitš Gagariniga. Gagarinid olid tsaaririigis mõjukas suguvõsa, kelle esindajaid oli kõrgetes riigiametites. Nende pojast, aadlimarssal Levist sai alates 1850. aastast Põltsamaa lossi järgmine omanik ning kõige viimaseks Gagariniks Põltsamaal jäi alates 1868. aastast kaardiväeleitnant Nikolai Nikolajevitš Gagarin II, kes päris mõisa koos Viktor Gagariniga ja ostis viimase osa välja. Nikolai Gagarin II suri juba 1918. aastal ja lossi valitsemine jäi täielikult tema voliniku Karl Wilde kätte.⁷² Nikolai Gagarin oli pärijateks märkinud oma naise Tatjana ja poeg Nikolai, kuid testament jõustus alles 1924. aastal,⁷³ mistõttu hakkas mõis ebakindlal perioodil kindla käe puudumisel kiiresti lagunema.

Eesti Vabariik alustas pärast väljakuulutamist maareformiga – mõisate riigistamisega. Põltsamaa loss võõrandati Gagarinitelt 1920. aasta juunis. Hindamise tulemusena määrati pärijatele pisut üle 15 000 hektari suuruse valduse eest 62 830 krooni ja 26 senti.⁷⁴ Et võõrandamisele ei kuulunud hoone sisu – isiklik inventar: raamatud, kunstiteosed ja mööbel, siis sai selle laialitassimine⁷⁵ veelgi hoogu juurde (vt ptk 2.4. Lossi sisustuse saatusest).

Teises maailmasõjas jäi Põltsamaa mõis oma strateegilise asukoha ja torni tõttu ilmselt sõjale jalgu. Loss süttis põlema 1941. aasta 14. juulil ja sai pöördumatult kannatada. Seejuures vaid kuu enne Põltsamaa pommitamist oli Muinsuskaitseametil valminud plaan suhteliselt hästi säilinud mõisahoone restaureerimiseks,⁷⁶ mis pärast 1941. aastat enam mõeldav ei olnud, sest alles olid jäänud vaid kivimüürid.

⁷⁰ Kuuskemaa, J. *Balti rokokoo – Tallinna fajanss ja Põltsamaa portselan*, lk 197.

⁷¹ Petina, L. Krahv Bobrinski raamatukogu Põltsamaal. – *Tartu Ülikooli Raamatukogu Aastaraamat 1999*. Koostaja: Malle Ermel. Tartu : Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1999, lk 200.

⁷² Tael, K. *Muutuste tuules. 1919.aastal alanud maareform Vana-Põltsamaa vallas*, lk 53.

⁷³ *Ibid.*, lk 62.

⁷⁴ Tänav, R. Tegelasi ja juhtumisi Põltsamaa lossist ja selle ümbert. – *Põltsamaa lossi sees ja ümber*. Põltsamaa : Põltsamaa muuseumi toimetised, 2007, lk 195.

⁷⁵ Vilde, K. „Põltsamaa lossi arhitektuuri“ puhul kiri toimetusele. – *Odamees* 1925. Nr 2, lk 53.

⁷⁶ Raam, V. *Saateks*, lk 11.

1.3.1. Arhitektuur

Linnuste ja nendest tuletatud kindlustatud mõisate ehitamine sai 16. sajandil Vana-Liivimaa aladel läbi.⁷⁷ Feodaalsüsteemi kokku kukkudes, aga ka tänu stabiilsemale riigikorrale ei olnud kaitseehitiste järele enam tarvidust – tulirelvade tulekuga lahendati riikide konflikte palgaarmee abil.⁷⁸ Tooni hakkas andma toretsevam, privaatsemat ideed kandev loss-residents, mis seob endaga kokku abihooned ja pargi, moodustades ühtse terviku.⁷⁹ Kaitseehitiste ajakohastamiseks kasutati mitmesuguseid arhitekturseid ja kunstilisi vahendeid, kuigi arhailisest üldilmest oli keeruline lahti saada ja ka interjöörides pidi arvestama varasema plaanilahendusega.⁸⁰

Balti alade arhitektuuri on mõjutanud nii saksa kui ka vene kultuuriruum. 18. sajandi keskpaigas domineeris veel tugevalt Saksamaa. Samal ajal võib siinset ehituskultuuri alates Põhjasõja lõpust kuni Esimese maailmasõjani vaadelda ka ainulaadse ilminguna, mida on mõjutanud kohalik ajalugu ja sõjad ning mis paratamatult sai lihtsustatud, rustikaalsema kuju. Selle iseloomulik näide on Balti mõis, mida valitses balti aadel. Aadliperekonnast sai Baltikumi uus juhtiv majanduslik jõud. Esimesed mõisahooned pärast Poola-Rootsi sõda olid lihtsad, mantelkorstnaga madalad rõhtpalkhooned. Stabiilse riigikorra jõustudes ja varade kasvades täiendati ka mõisasüdameid.⁸¹ Mõisad ise jaguneid era-, riigi-, kiriku- ja linnamõisateks. Põltsamaa loss on oma ajaloo vältel olnud nii era- kui ka riigimõis.

Suurem osa Balti aladel olnud linnustest jäi pärast Liivi sõda lagunema või taastati minimaalselt. Sellest lähtuvalt võib kinnitada, et Põltsamaa nende alla ei kuulunud, olles mitmeid kordi varemest üles ehitatud, saavutanud mitmekorruselise lossiliku vormi ja oli üks väheseid, mis jäi lähtuvaks oma keskaegsest linnusearhitektuurist, mida olid kujundanud konvent ja seda piirav ringmüür.

Linnuse konvendi ümberehitamine moodsamaks renessansslossiks sai alguse juba Herman von Wrangeli ajal. Wrangelite suguvõsale kuulus rohkelt valdusi ning nad olid aktiivsed

⁷⁷ Hein, A. *Mõisaarhitektuur Rootsi ajal*, lk 211.

⁷⁸ Maiste, J. *Eestimaa mõisad*, lk 42.

⁷⁹ Hein, A. *Mõisaarhitektuur Rootsi ajal*, lk 211.

⁸⁰ Sparitis, O. Von der Festung zum Herrenhaus. Entwicklung der Gutshäuser in Lettland während der Renaissance im 16. Und 17. Jahrhundert. – *Baltische Gutshöfe: Leben – Kultur – Wirtschaft*. Band 7. 9. Baltischem Seminar 1997. Herausgegeben von Heinrich Wittram. Lüneburg : Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2006, lk 145–146.

⁸¹ Hein, A. *Mõisaarhitektuur Rootsi ajal*, lk 210–211.

ehitajad, kuid Eesti alal on Põltsamaa ilmselt ainuke mõis, mille nad seotud olid.⁸² Herman von Wrangeli venna ajal alustati esindusresidenti rajamisega. Hoone ehitati linnuse alusmüüridele ja samale keldrile.⁸³ Sel ajal muudeti vaheseinte abil põhjalikult põhiplaani, kõrgendati kolmas korrus täiskorruseks ja lisati neljas, peasissekäigu ette ehitati paraadtrep. Sisehoovi ümbritsev galerii võeti maha ja ehitati asemele üle kolme korruse kulgev palladionistlik kaaristu. Ruumid said endale esinduslikud kahhelahjud, kaminad, kahetiivalised uksed.⁸⁴ Torn pakkus vaadet lossi valdustele, aga ka jõe ja tee, mis kulges Tallinnast Tartu.⁸⁵ Kuid see kõik oli saanud Põhjasõjas tugevalt kannatada ja Heinrich von Fick pälvis oma teenistuse eest Põltsamaa alad ainult koos esindushoone varemetega.⁸⁶

Major von Lauw' ajal, vahemikus 1760–1780 toimus taas ulatuslik mõisa varemetest ülesehitamine – enamik seinu lammutati ja ehitati uuesti samale vanale vundamendile.⁸⁷ Nüüd oli tegemist kolmekorruselise hoonega (keldrit arvestamata), ehitatud paekivist ilma tellistest voodrita, laed ja põrandad olid puidust.⁸⁸ Ruudukujuline sisehooviga hoone vastas igati baroksele maitsele, ruumide kompaktsus (ruumipuudus) lahendati korruste jagamisega: majandusruumid esimesel, esindusruumid teisel ja isiklikud ruumid kolmandal korrusel.

Väljaehituse käigus dekoreeriti lossi kolm suuremat saali ja 33 väiksemat ruumi ajastukohase stuki ja mööbliga, kokku küündis väljaminek 100 000 rublani.⁸⁹ Siiski ei jõutud lõpetada kõiki ruume.⁹⁰ Lossi välisilme ajakohastamine oli major von Lauw' ajal minimaalne, suuremalt jaolt jäi eksterjäär selliseks, nagu see oli olnud 17. sajandil: hilisbarokne, kuid lihtne, kaunistatud laiade nurgaliseenidega.⁹¹ Alles jäid välismüürid ja torn, sisehoovi ümbritsevad arkaadid,⁹² kuid välismüüri peavärav sai kindlustatud tugevamaks kui varem.⁹³

⁸² Hein, A. *Mõisaarhitektuur Rootsi ajal*, lk 213.

⁸³ Tuulse, A. *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk 149.

⁸⁴ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4*, lk 107.

⁸⁵ Maiste, J. *Eesti kunsti lugu*, lk 327.

⁸⁶ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4*, lk 107.

⁸⁷ Raam, V. *Põltsamaa lossi ajalooline õiend ja tehnilise seisukorra kirjeldus koos fotodega*, lk 6–9.

⁸⁸ Vervolt, K. *Põltsamaa enne ja nüüd*. Põltsamaa : E. Michelson, 1932, lk 7.

⁸⁹ Amelung, F. *Oberpahleni ajaloost ja tööstuslikust õitseajast. Kirjutised Oberpahleni komtuur-ja piirkonna ning lossiumbruse vanemast ajaloost: saja-aastatagused meenuslood Oberpahleni tööstuslikust õitseajast 1750–1792*, lk 20.

⁹⁰ Brotze, J. *Estonica*, lk 488.

⁹¹ Raam, V. *Eesti arhitektuur 4*, lk 107.

Lauw⁷-aegne loss, nii eksterjäär ja ka interjäär, jäid domineerivaks vormiks kuni 1941. aasta tulekahjuni.⁹⁴

Aleksei Bobrinski aeg Põltsamaa lossi kujundamisel jäi tagasihoidlikumaks ka seetõttu, et ta viibis seal vaid üheksa aastat. Bobrinski huvi astronoomiast ja ehitas lossi torni observatooriumi. Tema suurim kirg olid raamatud, seetõttu oli vajalik ka korraliku raamatukogu sisseseadmine,⁹⁵ lossi sisemuse ajakohastamine ning majorist pooleli jäänud ruumide korrastamise lõpetamine.⁹⁶

Nii nagu Bobrinskil, olid ka Gagarinitel elamised peale Põltsamaa ka Peterburis ja Moskvast, mistõttu Põltsamaa moderniseerimine ei olnud prioriteediks – Gagarinite peamiseks panuseks saab lugeda lossi üldist korrashoidu.⁹⁷

Arhiivimaterjalide hulgas on mitmeid riigile esitatud palvekirju raha eraldamiseks üheks või teiseks vajalikuks remonditööks. Suurem ettevõtmine sai teoks 1938. aastal: tehti korda kaks välisseina, lapiti katust, parandati välimisi aknaid ja korrastati Marmorsaali eesruumi. Tehtud tööd on Sten Karling hinnanud nõuetekohaselt teostatuks.⁹⁸ Lossi üldilme säilis sellisena veel kolm aastat, kuni 14. juulil 1941 maha põles. Nõukogude perioodil püüti lossi veel mitmel korral minimaalsete ümberehitustega varemtest administratiivhooneks kohandada.⁹⁹

⁹² Vaga, V. *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk 19.

⁹³ Tuulse, A. *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk 150.

⁹⁴ Raam, V. *Põltsamaa lossi ajalooline õiend ja tehnilise seisukorra kirjeldus koos fotodega*, lk 8.

⁹⁵ Petina, L. *Krahv Bobrinski raamatukogu Põltsamaal*, lk 200.

⁹⁶ Brotze, J. *Estonica*, lk 488.

⁹⁷ Maiste, J. *Põltsamaa aiariik. Linn lossi varjus*, lk 44.

⁹⁸ ERA.1108.5.949 lk 169.

⁹⁹ Raam, V. *Saateks*, lk 13–14.

II INTERJÖÖR

2.1. 18. sajand. Ajastu maitsest

Baltisaksa aadlike maitse-eelistused peegelduvad nende mõisate sisustuses, kuigi tuleb ette ka interjöörilahendusi, mis püsisid kaua ilma suuremate muudatusteta.¹⁰⁰ Kui ruumide plaanilahendus nägi ette tiibustega teatraalseid anfilaade, oli neist keeruline loobuda, siis kui moodi tulid ruumidest eraldiolevad koridorid.¹⁰¹ Põltsamaa loss sobib hästi pideva kulgemise ideega – ruudukujuline põhiplaan annab anfilaadide abil edasi lõpmatust. Põltsamaa kuulub mõisate hulka, mille interjööri jäi ajas võrdlemisi muutumatuks.

18. sajandi esimene pool on siinses mõisatraditsioonis seotud barokiga, 19. sajand juba klassitsismiga. Nende vahele jääb baroki viimane faas, mida tuntakse rokokoona, aga ka Louis XV stiilina.¹⁰² Täpsemalt saab välja tuua vahemiku 1730–1770. Eesti alade mõisaehituses jäi rokokoo peamiselt interjöörilahendustesse, kuid ka seal ei olnud see seotud rokokoolikult kindlate vormidega, vaid pigem üldmuljega.¹⁰³ Raskus asendus kergusega, tume heledusega, suletus avatud teatraalsusega. Stukk, kunstmarmor ja kahhelahjud olid suursugusust kandvad uudsed ideed.¹⁰⁴

Rokokoo periodiseeringu sisse mahub ka Põltsamaa lossi ruumide rokokoolik dekoreerimine: rokokoo õitseng langeb kokku major von Lauw' mõisavalitsemisega, kui lossi olid kutsutud saksa päritolu meistrid, kelle ülesandeks oli luua üksteist täiendav terviklik lahendus, mis vastaks ajastu ootustele ja maitsele.

¹⁰⁰ Mühlen, I. Zur Ausstattung des baltischen Herrenhauses im 18. bis frühen 20. Jahrhundert. – *Glanz und Elend: Mythos und Wirklichkeit der Herrenhäuser im Baltikum*. Koostaja Ilse von zur Mühlen. Lindenberg im Allgäu : Kunstverlag Josef Fink, 2003, lk 71.

¹⁰¹ Hein, A. Zeit und Raum. Innengestaltung Est- und Livländischer Herrenhäuser während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – *Baltische Gutshöfe: Leben – Kultur – Wirtschaft*. Band 7. 9. Baltischem Seminar 1997. Herausgegeben von Heinrich Wittram. Lüneburg : Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2006, lk 261.

¹⁰² Pirang, H. *Das baltische Herrenhaus*. Teil 2, Die Blütezeit um 1800, lk 1–2.

¹⁰³ Hein, A. *Mõisaarhitektuur 18.sajandi algul ja keskpaigas*, lk 244.

¹⁰⁴ Üprus, H. Arhitektuur 18.sajandil (kuni 1780-ndate aastateni). – *Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19.saj. keskpaigani*. Peatoimetaja V. Tiik, V. Vaga. Tallinn : Kunst, 1975, lk 111.

2.2. Stukkdekoor

Põltsamaa 18. sajandi stukktoide on mitmeti kategoriseeritud. Voldemar Vaga näeb siin selgelt Louis XV ja Louis XVI stiili¹⁰⁵, hilisemad kunstiteadlased on prantsuspärasuse ümber lükanud ja seostavad stiile saksa kultuuriruumist pärit meistritest lähtuvalt. Nii näiteks seostab Ants Hein Põltsamaa stukkmotiive Friedrich II õukonna meistrite Johann August Nahli ja Johann Christian Hoppenhaptiga.¹⁰⁶

Sellest omakorda eristab läti kunstiajaloolane Imants Lancmanis Põltsamaa lossis kaht erinevat saksa rokokood: Lõuna-Saksamaa tüüpi rokokood, millele on omane graatsiline, graafilisusesse kalduv ornamentika, ja Preisi rokokood, mida iseloomustab jõulisem, selgem kompositsioon. Viimasega seostab ta eelkõige Johann Michael Graffi tööd.¹⁰⁷ Stukktoide erineva kvaliteedi tõttu omistatakse osa vähem olulistest ruumides (nt trepiruum) olevat stukkdekoori ka Graffi abilistele.¹⁰⁸

Seinapindade katmisel kasutati vähemalt Marmorsaalis kunstmarmorit. Siiski ei tähendanud kunstmarmorit eelistamine päris marmorile ostujõu puudumist, vaid ajastu moodi. Kunstmarmor, mis on saadud värvipigmenti ja stuki segamisel, annab looduslikust marmorist mitmekülgsema, kirjuma tulemuse ja oli seetõttu kõrgelt hinnas.¹⁰⁹

Woldemar Johann von Lauw palkas Põltsamaa lossi 1772. ja 1773. aastaks tööle läheduses saada olevatest meistritest paremiku: Friedrich Hartmann Barisieni ja stukkmeister Johann Michael Graffi.¹¹⁰ Veidi hiljem palgati ka kunstnik Gottlieb Christian Welté lõppviimistlust andma.

¹⁰⁵ Vaga, V. *Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk 20.

¹⁰⁶ Hein, A. *Mõisaarhitektuur 18. sajandi algul ja keskpaigas*, lk 249.

¹⁰⁷ Lancmanis, I. *Die Arbeiten des Stuckateurs Johann Michael Graff in Põltsamaa – ein Rokoko-Kunstwerk zwischen Berlin und Kurland*, lk 105.

¹⁰⁸ *Ibid.*, lk 127.

¹⁰⁹ Maiste, J. *Kunstmarmor ja stukkdekoor. Saue – Ääsmäe – Roosna-Alliku. – Kunst ja Kodu 59/90*, lk 33.

¹¹⁰ Hein, A. *Mõisaarhitektuur 18. sajandi algul ja keskpaigas*, lk 248–249.

2.2.1. Johann Michael Graff

Johann Michael Graff oli küll Baieri päritolu, kuid ilmselt pöördus varajastel õpinguaastatel Berliini, sest tema loomingus puuduvad kodukoha mõjutused. Berliinis oli Friedrich Suure aegne rokokoo äärmiselt populaarne. Kui Graff Põltsamaale jõudis, oli juba käes rokokoostiili lõppfaas, mis jäi eriti pikalt vinduma just Preisi- ja Kuramaal (nt Kuramaa hertsog Ernst Johann Biron eelistas rokokood klassitsismile).¹¹¹

Voldemar Vaga on oma teoses „Das Schloss Põltsamaa“ viiteta välja toonud von Lauw' ja Graffi vahelise lepingu, mis sõlmiti 19. märtsil 1772. Sealpeale tuginetakse Graffi ja Lauw' lepingule viidates Vaga ümberkirjutisele ja sellele tugineb ka siinse töö autor.

Lepingust ilmneb, et Graffi ülesanne oli teostada kips-, marmor- ja stukktöid kahe aasta vältel. Rõhutatatakse, et osa materjalidest tuleb Graffil ise hankida ja seejuures peavad need olema kõige odavamad. Lisaks selgub, et Graffil olid oma abilised, kuid nende arvu ei ole täpsustatud.¹¹²

Pole selge, kui palju ruume stukiga kaeti. Voldemar Vaga kirjutab 1930ndatel vaid ruumidest, kus stukkdekoor oli selleks ajaks veel alles. Vaga järgi oli stukkdekooriga kaunistatud vähemalt seitse ruumi: Marmorsaal, Medaljonituba, trepiruum beletaaži nurgatoas ja kaks ruumi alumisel korrusel.¹¹³

Graffi loomingus on kesksel kohal loodusmotiivid: rokai taandub lillevanikuteks, väätornamentideks ja palmitaolisteks puudeks. Puuviljavanikute asemel on rohkelt karbimotiive.¹¹⁴ Liikumist ja temperamenti toovad juurde väikesed linnud, peamiselt graatsilised tuvid,¹¹⁵ kuid näiteks Medaljonitua lae keskel on kurg, kes valmistub noka vahelt poegi toitma.¹¹⁶ Lisaks on kasutaud maske (näiteks Medaljonitua on freskode vahel kujutatud

¹¹¹ Lancmanis, I. *Die Arbeiten des Stuckateurs Johann Michael Graff in Põltsamaa – ein Rokoko-Kunstwerk zwischen Berlin und Kurland*, lk 115–116.

¹¹² Vaga, V. *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk 22.

¹¹³ *Ibid.*, lk 19.

¹¹⁴ Müller-Eschenbach, A. *Kurländischer Spätbarock: die Bautätigkeit der Herzöge von Kurland im 18. Jahrhundert*. Borna; Leipzig; Noske : 1939, lk 71.

¹¹⁵ *Ibid.*, lk 72.

¹¹⁶ Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 6.

tragöödia muusa Melpomene maske¹¹⁷), trofeekimpe, vaasimotiive. Graffi ornamentika eesmärk pole olnud katta tervet seinapinda, pigem on see koonduv, luues nii suurema kontrasti sileda pinnaga.¹¹⁸ Üldmuljelt loob see rikkalikult voogava lahenduse.

Graffi stiil on ühelt poolt tüüpiline Friedrich Suure aegne stiilinäide, samal ajal võib eristada unikaalset käekirja. Tema teosed ei ole niivõrd abstraktsed ja piirideta, kuivõrd pigem rahulikud, sümmeetrilised ja kindlapiirilise ülesehitusega: seinad on korrapäraselt jaotatud ja ääristatud ning kaetud laialilaotuva maalilise dekooriga. Ornamentikas on esikohal loodusmotiivid, eriti akantuseleht, rokokoole omane merikarbimotiiv on kõrvale jäetud.¹¹⁹

Marmorsaali peamised motiivid on mitmesugused lilled, konnkarbid ja rosetid, mis peamiselt koonduvad peeglite, uste ja akende kohal. Need on helevioletsed ja helekollased. Gustav Saar on kirjeldanud motiive ahjul (kujutatud on peomeeleolus rongkäiku, kust ei puudu pasunad, flöödid, viinamarjad ja karikad), mis ühtivad kaunistatud ruumide ülejäänud pildiprogrammiga. Stukkdekoor raamistas kahteist peaaegu maast laeni ulatuvat kitsast peeglit.¹²⁰

Medaljonitoale nime andnud kolm reljeefset medaljonikujulist büsti asetsesid aknaraamistustel. Tüüpiliselt baltisaksa eluasemetele olid saali seintele mälestuseks järeltulijatele paigutatud majaisanda ja tema pere portreed.¹²¹ Ka siin on tegemist perekonna büstidega: major von Lauw' ja tema naise Aurora büst, kolmas on üks nende tütardest.¹²²

Kuigi Lauw' ja Graffi vahelises töölepingus puuduvad ettekirjutused stiilile, on major Lauw kahe aasta möödumisel stukkalahendustega rahulolematu, sest need ei vasta enam ajastu maitsele.¹²³ Rokokoo oli minetanud populaarsuse, Euroopa oli taasavastanud antiigi.

¹¹⁷ Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 5.

¹¹⁸ Müller-Eschenbach, A. *Kurländischer Spätbarock: die Bautätigkeit der Herzöge von Kurland im 18. Jahrhundert*, lk 72.

¹¹⁹ Lancmanis, I. *Die Arbeiten des Stuckateurs Johann Michael Graff in Põltsamaa – ein Rokoko-Kunstwerk zwischen Berlin und Kurland*, lk 114–118.

¹²⁰ Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 4 – 5.

¹²¹ Lõugas, A. *Provintsirokokoost klassitsismini. – Baltisaksa portreekunst Eestis 1750 – 1900*. Koostaja Anne Lõugas. Tallinn; Helsinki : Eesti Kunstimuseum, 2002, lk 5.

¹²² Vaga, V. *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk 21.

¹²³ Lancmanis, I. *Die Arbeiten des Stuckateurs Johann Michael Graff in Põltsamaa – ein Rokoko-Kunstwerk zwischen Berlin und Kurland*, lk 127.

2.3. Maalikunst

Lossi suuremates saalides olid läbi 19. sajandi kesksel kohal major von Lauw⁷ tellitud kunstiteosed, kuid ka Gagarinid täiendasid lossi kunstikogu. Nii näiteks saadeti 1887. aastal Gagarinite Moskva elamisest kokku 16 õlimaali Peterburi ja Põltsamaale,¹²⁴ kahjuks suunda täpsustamata. Gagarinite suguvõsast on pärit ka 19. sajandil elanud tunnustatud kunstnik, Grigori Grigorjevitš Gagarin,¹²⁵ kes oli samast liinist, kuid teisest harust. On võimalik, et tema töid eksponeeriti ka Põltsamaal.

Karl Wilde mainib oma vastukirjas Gustav Saarele (1925) lossis olevaid kunstiteoseid. Peale Põltsamaa lähiümbruse maastikumaalide, olevat lossis olnud hulgaliselt õlimaale ja joonistusi. Peale portreede oli kujutatud loomi – hobuseid, koeri nii sõja-, jahi- kui ka spordistseenides.¹²⁶ Teoste autoreid või paiknemist autor ei maini.

2.3.1. Friedrich Hartmann Barisien

Barisien sündis 1724. aastal Saksamaal Coburgis. Tema prantslasest vanaisa oli Ludwig XIV ehitustööde juhataja, sattus ebasoosingusse ja põgenes Sachenisse ja vahetas perekonnanime Parisieniks (tuletis: Barisien).¹²⁷ Friedrich Hartmann Barisieni nime puhul on Hartmann siiski tema perekonnanimi ja Barisien lisanimi.¹²⁸

Barisien omandas kunstihariduse Dresdenis ja kunstnikuna asus tegutsema Peterburis, kus maalis vaateid losside tarvis. 1767. aasta novembris tuli ta Riiga ning sai kolm aastat hiljem Kuramaa hertsogi õuemaalijaks.¹²⁹ Kuigi portreežanr jäi väärtuselt alla ajaloo- ja maastikumaaližanrile,¹³⁰ tegeles Barisien peamiselt just portreega. Produktiivne kunstnikuna on tema nimega seotud paljude baltisakslaste portreed.¹³¹

¹²⁴ EAA.1348.1.93 lk 13.

¹²⁵ The Princely House of Gagarin. www.gagarin.com/tree.html (12.05.2015).

¹²⁶ Vilde, K. „Põltsamaa lossi arhitektuuri“ puhul kiri toimetusele, lk 53.

¹²⁷ Neumann, W. *Lexikon Baltischer Künstler*, lk 5.

¹²⁸ Lancmane, I. *Der kurländische Hofmaler Friedrich Hartmann Barisien*, lk 232.

¹²⁹ *Ibid.*, lk 221.

¹³⁰ Lõugas, A. *Provintsirokokoost klassitsismini*, lk 12.

¹³¹ Lancmane, I. *Der kurländische Hofmaler Friedrich Hartmann Barisien*, lk 219.

1772. aastal oli Barisien Põltsamaal. Barisieni ja major Lauw' vahel sõlmitud lepingust ilmneb, et Barisien oli kohustatud maalima kuus lossi ümbrust kujutavat maali – kaks suuremat ja neli väiksemat. Lisaks seitse portreed keiserlikust perekonnast: Peeter I, Katariina I, Peeter II, Anna Ivanovna, Jelizaveta Petrovna, Peeter III, Katariina Aleksejevna ja suurvürst Paul Petrovitš.¹³² Maalid olid mõeldud koopiatena kättesaadavatest portreedest, kahjuks ei ole ükski nimetatud portreedest säilinud.

Järgnevalt suundus Barisien kolmeks aastaks tööle Miitavi (Jelgava) lossi, kuhu maalis hulgaliselt portreegrupe ja medaljone. Juba 1776. aastal sai temast Kuramaa hertsogi maaligalerii inspektor.¹³³ Hertsogi õukonnas olles maalis Barisien 15 aasta vältel nii hertsog Peter von Bironi perekonda, kui ta teisi õukonna liikmeid.¹³⁴ Pannud maha oma ameti, võttis ta vastu akadeemiku koha Peterburi Kunstiakadeemias.¹³⁵ Kunstiakadeemia perioodil maalitud portreid peetakse tema parimateks,¹³⁶ sest need on intiimsemad ja rõhutavad portreeritava omapära.¹³⁷ Barisien suri Miitavis 1796. aastal.¹³⁸

Tema stiilis on peale otseste realismist pärit detailide mõjutusi Madalmaade kunstist. Peale õuekunstniku ameti mahapanekut võttis Barisien omaks klassitsistliku esteetika põhiideed.¹³⁹

2.3.2. Gottlieb Christian Welté

Welté oli pärit Saksamaalt Mainzist, ühest tollasest rokokookeskusest. Tema isa oli samuti kunstnik ning ühtlasi ka Welté esimene õpetaja.¹⁴⁰ Welté tegutses stafaažimaalijana, tegi akvarelle ja graafikat. Enne Põltsamaale tulekut oli Welté parema teenistuse lootuses

¹³² Vaga, V. *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk 24.

¹³³ Lancmane, I. *Der kurländische Hofmaler Friedrich Hartmann Barisien*, lk 223.

¹³⁴ Lancmane, I. *Deutschbaltische Ikonographie in Porträts des 18. Jahrhunderts in Kurland und Livland*, lk 50.

¹³⁵ Lancmane, I. *Kurländische Hofmaler Friedrich Hartmann Barisien*, lk 228–229.

¹³⁶ Lancmane, I. *Deutschbaltische Ikonographie in Porträts des 18. Jahrhunderts in Kurland und Livland*, lk 51.

¹³⁷ Lancmane, I. *Der kurländische Hofmaler Friedrich Hartmann Barisien*, lk 224, 226.

¹³⁸ Neumann, W. *Lexikon baltischer Künstler*, lk 5.

¹³⁹ Lancmane, I. *Der kurländische Hofmaler Friedrich Hartmann Barisien*, lk 229.

¹⁴⁰ Untera, A. *Gottlieb Welté. Teekond peatusteta*, lk 16; 20.

Peterburis vürst Grigori Potjomkini alluvuses.¹⁴¹ Welté oli Põltsamaaga seotud aastatel 1781–1784 – seega ajal, mil raamistav rokokoolik stukkdekoor oli juba paigas. Ilmselt sattus Welté Põltsamaale ka hiljem, Aleksei Bobrinski ajal, aidates uut mõisnikku portselanimaalinguga.¹⁴²

Just Põltsamaal sai ta võimaluse luua muu dekooriga ühtivaid rokokoolaadis teoseid, hilisemad Lohu mõisa freskod on juba selgemalt varaklassitsistlikud.¹⁴³ Lisaks lossi interjööri tellimustele on Welté ka Põltsamaa kiriku altarimaali autor ja ilmselt oli seotud ka major Lauw' portselanimanufaktuuri toodete dekoreerimisega.¹⁴⁴ Tema stiili iseloomustab rahutult väljendatud originaalsus, kust ei puudu satiir.¹⁴⁵

Eespool mainitud kuus Põltsamaa vaadet valmisid Barisieni ja Welté koostöös nii, et Barisien hoolitses hoonete ja looduse eest, Welté figuuride ja detailide eest. Valminud maastikuvaadetest on säilinud kaks. „Põltsamaa lossi talvisel vaatel“ on kujutatud talvist päikeseloojangut, kuhu on peidetud satiir ümberlâinud saani kujul. Teine teos, mis kannab nime „Maastik Aurora pargiga“ (Aurora – Woldemar Johann von Lauw' abikaasa), on märksa melanhoolsem, kujutades eelnevale vastanduvast suvist päikesetõusu.

Põltsamaal olles täitis Welté ka muid, väiksema formaadiga tellimusi, näiteks Rutikvere mõisnik Otto von Pistohlkorsile.¹⁴⁶

Welté Medaljonita ovaalsetel maalingutel, mida algselt oli kokku 13, on kujutatud putosid, kes esitavad kauneid kunste ning Amori ja Bacchuse lugu. Freskod on teostatud *grisaille*' tehnikas,¹⁴⁷ kasutades selleks pruunikaid varjundeid. Kaks maalingut jäävad hiljem lisatud ümara varaklassitsistliku ahju taha – seal on kujutatud geomeetria ning geograafiaga tegelemist.¹⁴⁸ Voldemar Vaga kinnitab ka, et kaks maalingut on mingil põhjusel

¹⁴¹ Tiik, L. Gottlieb Christian Welté – maaliija ja radeerija XVIII sajandi teisel poolel. – *Tõid kunstiajaloo alalt*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik nr 229. Toim Voldemar Vaga. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk 98.

¹⁴² Kuuskemaa, J. *Balti rokokoo – Tallinna fajanss ja Põltsamaa portselan*, lk 197.

¹⁴³ Untera, A. *Gottlieb Welté. Teekond peatusteta*, lk 18.

¹⁴⁴ Tiik, L. *Gottlieb Christian Welté – maaliija ja radeerija XVIII sajandi teisel poolel*, lk 96–97.

¹⁴⁵ Untera, A. *Gottlieb Welté. Teekond peatusteta*, lk 24.

¹⁴⁶ *Ibid.*, lk 34.

¹⁴⁷ Vaga, V. *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk 21.

¹⁴⁸ Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 5.

lõpetamata,¹⁴⁹ kahjuks ei ole täpsustatud, millised või milles nende „poolikus“ seisneb. Maalikunsti illustreerival freskol on laste käes major von Lauw' medaljon, mis oli elusuuruse stukkreljeefina kujutatud samas ruumis.

Ovaalsetest maalingutest erinevad mõnevõrra ruumi suprapordid. Ühel juhul on lapsi kujutatud türgi pašadena, teisel juhul pasunaid puhumas. Uste kohal on ka kõige rikkalikumad stukktehnikas teostatud kompositsioonid. Medaljonitoe lae üleminekukohtades on kujutatud aastaegade sümboleid.¹⁵⁰ Peamisteks motiivideks on portreemedalid, vaasid, kaunite kunstide sümbolid.¹⁵¹

Põltsamaalt läks kunstnik Welté edasi Võisiku mõisa Georg von Bocki teenistusse (1785–1788), kus töötas koduõpetajana ning jätkas kunstiga oma vabal ajal ning sealt edasi suundus ta Tallinna, lootuses kogutud rahaga sealt meritsi tagasi kodumaale pääseda. Kehva tervise tõttu ei riskinud ta aga pikka merereisi ette võtta ning kuna ravimine oli kulukas, tuli kunstnikul reisiraha kogumiseks tagasi tööle minna. Seekord leidis Welté tööd Lohu mõisas¹⁵² (1791–1792), kus oli Otto Wilhelm von Krusensterni teenistuses samuti koduõpetajaks,¹⁵³ aga maalis ka suuremõõdulised *grisaille* tehnikas freskod Ovidiuse „Metamorfoosi“ põhjal. Welté suri Lohul jõudmata tagasi Mainzi.¹⁵⁴

2.4. Lossi sisustuse saatusest

Põltsamaa lossi allakäik algas viimase Gagarini surma ja pärandiakti jõustumise viibimisega 20. sajandi alguses. Pärast Eesti Vabariigi väljakuulutamist hakati lossi varasid laiali kandma. Enamus Gagarineid kolis Prantsusmaale.

Kui Gustav Saar avaldas 1925. aasta jaanuari Odamehes põhjaliku artikli Põltsamaa lossi ajaloost ja interjööridest, mainis ta seal ka asjaolu, et omaniku volinik on varad laiali pildunud

¹⁴⁹ Vaga, V. *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk 21.

¹⁵⁰ Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 6.

¹⁵¹ Hein, A. *Mõisaarhitektuur 18. sajandi algul ja keskpaigas*, lk 249.

¹⁵² Untera, A. *Gottlieb Welté. Teekond peatusteta*, lk 48.

¹⁵³ Tiik, L. *Gottlieb Christian Welté – maali ja radeerija XVIII sajandi teisel poolel*, lk 98.

¹⁵⁴ Untera, A. *Gottlieb Welté. Teekond peatusteta*, lk 52; 64.

ning arhiivi kauplustele pakkepaberiks müünud.¹⁵⁵ Omaniku volinik – Karl Wilde – tundis end artiklist puudutatuna ning kirjutas Odamehe toimetusse enese õigustuseks vastukirja (5. märts 1925), mis avaldati järgmises numbris. Wilde kinnitab selles, et andis endast parima tähtsamate dokumentide päästmisel, kuid oli võimetu arreteerimise kartuses lossi oma kontrolli all hoidma.¹⁵⁶ Sellele omakorda vastab samas Odamehe numbris kriitilise kommentaari vormis Gustav Saar, et Wilde peaks kõik, mis tal veel alles on, kiiremas korras Riigi Keskarhiivi toimetama.¹⁵⁷

Ka teised autorid on „Põltsamaa lossi ja selle varanduse täievolilise valitseja“¹⁵⁸ Karl Wilde õilsate soovide suhtes skeptilised ning on veendunud, et just Wilde oli see, kes väärtusliku mõisakogu lammutas. Nii kirjutab Bobrinski raamatukogu uurinud Eesti Rahvusraamatukogu vanemteadur Larissa Petina,¹⁵⁹ et Wilde on vastutav Bobrinski väärtusliku raamatukogu müügi algatamise eest ja Helle Kull kirjutab oma käsikirjas, kuidas just Wilde viinud 50 koormat mööblit hobustega Tartusse ja müünud seal maha,¹⁶⁰ Karl Vervolt täpsustab, et tegemist oli veel ka Lauw-aegse mööbliga.¹⁶¹ Mis mööblit edasi sai, ei ole teada. Küll aga on raamatukogudesse jõudnud krahv Bobrinski nimelise templiga raamatuid.¹⁶² Karl Wilde eestvedamisel jõudis Eesti Rahva Muuseumisse hoiule Welté ja Barisieni prospekt „Maastik Aurora pargiga“, mis oli 1930. aastaks juba väga kehvast seisukorras.¹⁶³

Samasugune saatus tabas ka stukkdekoori. Pärast pommitamist 1941. aastal asus Johann Naha Muinsuskaitseameti eestvedamisel dekoori fragmente seintel eemaldama ja kastidesse pakkima, et need lossi lähedal olevasse tühja korterisse ajutiselt hoiule paigutada. Kastid läksid sõjategevuses koos nendes olnud stukkfragmentidega kaduma.¹⁶⁴ Mõned alles jäänud

¹⁵⁵ Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 4.

¹⁵⁶ Vilde, K. „*Põltsamaa lossi arhitektuuri*“ *puhul kiri toimetusele*, lk 53.

¹⁵⁷ Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 54.

¹⁵⁸ Vilde, K. „*Põltsamaa lossi arhitektuuri*“ *puhul kiri toimetusele*, lk 53.

¹⁵⁹ Petina, L. *Krahv Bobrinski raamatukogu Põltsamaal*, lk 198.

¹⁶⁰ Kull, H. *Põltsamaa I. Käsikiri Eesti Rahva Muuseumi arhiivis*, lk 427.

¹⁶¹ Vervolt, K. *Põltsamaa sõnas ja pildis*. Põltsamaa : K. Vervolti kirjastus, 1935, lk 11.

¹⁶² Petina, L. *Krahv Bobrinski raamatukogu Põltsamaal*, lk 202.

¹⁶³ Untera, A. *Gottlieb Welté. Teekond peatusteta*, lk 34.

¹⁶⁴ Raam, V. *Saateks*, lk 11.

tükid koos hiljem arheoloogilistel kaevamistel leituga (näiteks kohalik portselan) on siiski ka Põltsamaa muuseumis eksponeeritud. Graffi stukstiilist saab ülevaate renoveeritud Rundäle lossis.

Hävingust hoolimata on siiski võimalik käsitleda lossi sisemust, enne kui see jõudis laguneda ja aadellik eluolu kaduda. Tuginedes arhiivimaterjalidele saab luua pildi lossi teisaldatavast sisustusest – mööblist ja muudest tarbesemetest – 19. sajandi vältel (vt ptk III).

III MÖÖBEL. 19. SAJAND

3.1. Ajastu moeoolud

Sisustusega sai mõisnik näidata staatust ja oma väärtusi. Tegelikuses oli mõju isegi laiem – mööbel peegeldab ajastu sotsiaalseid ilminguid ja kunstilist maitset.

19. sajandiks hakkasid losside esindusruumid taotlema teistsugust väljapeetust – veelgi selgemalt läks hinda mugavus ja intiimsus, mis väljendus näiteks rohkearvulisemas ja mugavamas (pehmemas) istemööbli valikus, sajandi teisel poolel leiutati ka vedrukonstruksioon. Heledad õrnad toonid asendusid sajandi alguses täidlastega. Ajastukohasest kirjandusest selgub, et toredust andvat kõige paremini edasi säravpunane,¹⁶⁵ mis on silmatorkav ka Põltsamaa istemööbli kirjelduste puhul.

Euroopas ei kadunud huvi demonstreerida sisustuse abil oma huve ja võimalusi. Näiteks kirjutab Carl Wilhelm von Rosen oma ehituskunsti nõuandlikus teoses (ilmunud 1851) nii: „*Ruumide sisustus on väga oluline, sest seinte katmisel draperiidega ja sisustades mööbliga saab luua ühtse mulje ruumi otstarbe edasiandmisel. Eriti tuleb hoolitseda valguse eest, paigutades aknad õigesti, aga ka valides õigeid seinatoone, sest ainult nii saab meeliülendav mulje ja õhtuvalgus koos kunstliku valgusega mõjuda ja esile tulla. Maalid ja tapeedid peavad alati olema selgetes toonides, et valgus neilt mitte ei neelduks, vaid peegelduks.*“¹⁶⁶

Pehme mööbli kattekangas oli sama oluline kui selle raam ja võis isegi kallim olla.¹⁶⁷ Vähesem individuaalsus ja suurem vabadus andis võimaluse ka eklektilisusele. Uute suundumuste tulekuga huvi ornamentika vastu siiski ei kadunud, mistõttu rokokoolik dekoor täielikult ei aegunud,¹⁶⁸ vastupidi, uusrokoko tõi selle esiplaanile tagasi. Seetõttu võib

¹⁶⁵ Rosen, C. *Bau- Handbuch für Landwirthe in Ehst- und Liefland*. Reval : Kluge & Ströhm, 1851, lk 96.

¹⁶⁶ „Sehr wesentlich ist die innere Decoration der Zimmer, damit durch Übereinstimmung der Wandbekleidungen mit den Draperien und den Möbeln der Eindruck hervorgebracht werde, den die verschiedene Bestimmung der Gemächer erwecken soll. Insbesondere sorge man für Helligkeit sowohl durch richtige Anlage der Fenster, als auch durch die Wahl der Wandfarben, nur dadurch kann ein belebender Eindruck überhaupt und eine vorteilhafte Wirkung der Abendbeleuchtung mit Licht bevorgebracht werden. Malereien und Tapeten sollen daher stets von klarer Färbung sein, damit die Lichtstrahlen nicht absorbiert, sondern reflectiert werden.“ *Ibid.*, lk 95.

¹⁶⁷ King, C. *An encyclopedia of sofas*. London : Grange Books, 1996, lk 7.

¹⁶⁸ Aronson, J. *The Encyclopedia of Furniture*. New York : Clarkson Potters Pulishers, 1965, lk 317.

Põltsamaad vaadelda kui 19. sajandi jaoks ideaalset segu voogavast rokokoost (eestkätt major von Lauw' kujundatud saalid) ja suursugusest klassitsismist (mille töid kaasa Gagarinid).

Lähema vaatluse alla on võetud Põltsamaa lossi mööbel 19. sajandil, sest säilinud arhiiviallikate varal on võimalik seda süstemaatilisemalt jälgida. Varaloendite olemasolu alusel saab sajandi omakorda jagada kaheks: sajandi esimese poole moevoolud 1817. aasta loendi alusel ja sajandi teise poole möbleering peamiselt fotode ja Gagarinitega seotud dokumentide alusel. Kuigi peamiselt Eduard Sellekese üles võetud interjöörfotosid on hulgaliselt ja August Michelsoni fotode järgi loodud postkaardid on ka väga laialt tuntud, on mööblit/eluolu kajastavaid fotosid alles väga vähe – kõigest neli. Kõik need fotod leiavad käsitlemist ja on eraldi välja toodud lisades (vt Lisa 1).

3.2. 19. sajandi esimene pool

Kui 17. sajandi lõpupoolel osteti mööblit pigem terviklike garnituuridena,¹⁶⁹ siis 19. sajandiga kuhjus eri ajastuste elemente nii palju, et moodustasid paratamatult eklektilisi kooslusi. Teatraalsetest ruumidest said „näitusesaalid“. ¹⁷⁰ Kas see oli nii ka Põltsamaal, on pildimaterjali puudumise tõttu raske kinnitada, sest varaloendid ei täpsusta mööbli vormi.

Sajandit iseloomustab aktiivne ehitustegevus, mis soodustas ka mööblituru elavnemist. Mööblitootmine õitseb nii Euroopas kui ka Venemaal, ¹⁷¹ Venemaalt tuleb mööbel ka Põltsamaa lossi.

19. sajandi alguse varaloendit iseloomustab punase puidu rohkus, täpsemalt, muudel juhtudel ei olegi puitu juurde märgitud. Tegemist oligi nii-öelda 18.sajandist kestma jäänud „punase puidu ajastuga,“ ¹⁷² nagu Jüri Kuuskemaa ütleb ning selle all saab mõista mahagoni, aga ka mahagoni peitsi, millega odavamaid puite, nagu leppa või kasepuud tooniti. Arvestades, et tegemist oli siis jõukate omanikega, siis on vähetõenäoline, et lossi oleks imitatsiooniga sisustatud.

¹⁶⁹ Kodres, K. Ruumimaalingud elamute kaunistajana 16. – 18.sajandil. – *Eesti kunsti ajalugu 2, 1520 – 1770*. Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, 2005, lk 155.

¹⁷⁰ Hein, A. *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini*. Tallinn : Hattrope, 2003, lk 118.

¹⁷¹ Pärtelpoeg, L. *Pööningul*. Tallinn – Disainijaam, 2005, lk 64.

¹⁷² Kuuskemaa, J. *Mööbel gootikast art deco'ni*. Tallinn : Kunst, lk 5.

Eriti väiksemad ruumid on sajandi esimesel poolel võrdlemisi napilt sisustatud: näiteks on ühes magamistubadest peale voodi veel vaid laud, kaks tooli ja kummut.¹⁷³

3.2.1. Marmorsaal

Marmorsaal oli algusest peale kavandatud lossi kõige uhkemaks esindussaaliks, kus korraldatakse balle ja millega avaldatakse külalistele muljet. Saal asetseb lossi beletaaži kagutiivas. Seinad olid kaetud kahes toonis *scagliola*'ga: alumine osa lillakaspunasest marmorist, ülemine osa lilla- ja hallikakirju. Ruumis on mõlemas otsas tiibukseed, mõlemad seinas kolm maast algavat kõrget akent.¹⁷⁴ Kunstiteoste asemel asetsesid siin akendega vaheliti kitsad peeglid, mis võimaldasid ettearvamatuid illusioone ja „ootamatust suunast tuua sisse valgust, pargivaadet, elavust,¹⁷⁵ kui tsiteerida Leila Pärtelpoega.

1817. aasta varaloendis on Marmorsaali mööbel üles loetud nii: 10 suurt seinapeeglit, kaks kroonlühtrit, kaks pegellauda, 18 punasest puust tooli, üks kanapee ja kuus tugitooli. Kogu loetletud istemööbel oli kaetud karminpunase damastriidega.¹⁷⁶ Nende andmete põhjal võib arvata, et 19. sajandi alguses oli Marmorsaal päriselt valmis saanud: peale seinu kaunistava dekoori olid peeglid seinas, lühtrid laes ja ruum viisakalt möbleeritud, sest kui vaadata sajandi lõpu fotot, siis selleks ajaks oli olukord juba muutunud.

Kuigi seintele oli mõeldud 12 peeglit, võib vaid kümne olemasolu viidata ruumikujunduse paratamatule ümbertegemisele näiteks lisandunud kaminatenaol – kui peegel jäi kamina taha, ei olnud mõtet seda seinu panna. Miks oli juba vaja uusi peegleid, kui lossi enda manufaktuuri toodanguga varustati kindlasti ka Marmorsaali? Nagu kinnitab Jüri Kuuskemaa, 18. sajandil ei osatud suurepinnalisi peegleid valmistada, seetõttu võis Marmorsaali piklik peeglitühimik olla täidetud mitmest tükist koosneva peegliga ja oskuste arenedes tekkis soov kehva kvaliteediga käsitsi lihvitud peeglid välja vahetada.

¹⁷³ EAA.1348.2.174 lk 50.

¹⁷⁴ Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 4.

¹⁷⁵ Pärtelpoeg, L. *Pööningul*, lk 27.

¹⁷⁶ EAA.1348.2.174 lk 49.

3.2.2. Aiasaal

Et avada Põltsamaa lossi Aiasaali ideed, peaks alustama selle rousseau'likust taustast. Mõiste algupära tuleneb itaaliakeelsest *sala terrena* 'st, mis tähistab ruumi esindushoone alumisel korrusel, poolavatuna aeda (vaheseinata), tekitades mõttelise ülemineku hoone vestibüülist aeda. Kujunduselementidelt võib see imiteerida koobast (grotti). Lossiarhitektuuris levis *sala terrena* barokk- ja rokokoooperioodil. Sama itaaliakeelne mõiste on kasutusel teisteski keeltes, kuid esineb ka tõlkeid, näiteks saksakeelne *Gartensaal*¹⁷⁷ ja prantsuse *salle du rez-de-chaussée*¹⁷⁸.

Sellisel kujul jääb see balti aadlile kättesaamatuks mitmel põhjusel. Esiteks ei saa siinne kliima lubada niivõrd avatud ruumi ja teiseks erineb siinne ruumide paigutus: niivõrd filosoofiline ruum ei oleks saanud olla majandusruumide vahel. Seega on Balti aladel püütud luua kompromissi: tuua Aiasaal kõrgemale – beletaažile ja siduda sealt vaatega aeda, tuues looduse lähemale ruumi taimedega sisustades. Päriselt alla anda ei tahetud – näiteks Vatla mõisas on püütud maalingute abil luua isegi grotti¹⁷⁹.

Juhan Maiste pakub, et 1817. aasta varaloendis märgitud ruum number 5 teisel korrusel võiks olla Aiasaal, mis on sisustatud maaligaleriina.¹⁸⁰ Loend märgib, et ruumis on tõesti tervelt 45 kunstiteost (*Schildereien*), midagi nende kohta täpsustamata. Lisaks on „viiendas ruumis“ veel peegel, punasest puidust kummut, punasest puidust *bureau*, punasest puidust laud, kaks voodit, kapp, diivan kolme padjaga, kuus punutistooli (*Stroh-Stuhle*), ühed kardinad jämedakoelisest puuvillriidest (*Nesseltuch*) ja samast materjalist kahed uksekardinad.¹⁸¹

Punutistoolid olid dekoratiivset laadi prantsuse toolid, mis olid eriti 18. sajandil Euroopa lossides väga hinnatud.¹⁸² Neid toole leidis veel teisteski ruumides, samas tehnikas oli lossis

¹⁷⁷ Saksakeelsel *Gartensaal* 'il on mitu tähendust. Lisaks väljatoodule võib see tähistada ka pargisolevat avatud platsi, mida kasutati näiteks tantsupõrandana. (Universal Lexikon, köide 10, 1735, lk 363).

¹⁷⁸ La grande encyclopédie, Inventaire raisonné des sciences, des lettres, et des arts. T 29. Sous la direction de mm. Berthelot [...] Hartwig Derenbourg [et al.]. Paris : Lamirault, 1886 – 1902, lk 361.

¹⁷⁹ Maiste, J. *Eestimaa mõisad*, lk 196.

¹⁸⁰ Maiste, J. *Põltsamaa aiariik. Linn lossi varjus*, lk 44.

¹⁸¹ EAA.1348.2.174 lk 49.

¹⁸² Aronson, J. *The Encyclopedia of Furniture*, lk 415.

ka üks kanapee (kolmandal korrusel ruumis nr 2¹⁸³). Punutistoolid (polsterdamata) olid tihti kasutusel söögitubades nende lihtsa puhastatavuse pärast.

Põltsamaad puudutavas kirjanduses mainitakse korduvalt, et Welté ja Barisieni lossi ümbrust kujutavad kuus prospekti olid mõeldud kaunistama Aiasaali, olles nii vaheliti maast laeni ulatuvate akendega. Friedrich Barisieni ja Woldemar Johann von Lauw' vahelises lepingus aga on lihtsalt kirjas, et need on mõeldud „väiksesse saali“.¹⁸⁴ Varaloendi alusel tundub, et juba 19. sajandi alguses oli ruum sisustatud mitte Aiasaali, vaid teisel korrusel asuva söögitoana, sest ühes „seitsme vaatega Põltsamaa lossile“ on samas ruumis veel loetletud kolm söögilauda, 24 punutistooli (*Stroh-stühle*), seinakell, suur lühter ja üks punasest puust puhvetkapp, milles hoiti nii igapäevaseid nõusid kui ka uhkemaid portselantaldrikuid ja likööriklaase.¹⁸⁵ Et loetelu eristab vara ruumide kaupa, selgub, et prospektid ei olnud 19. sajandi alguseks osa maaligaleriis eksponeeritavatest teostest, sest on välja toodud erinevates ruumides. Prospektide sidumine Aiasaaliga sobib aga kokku selle ideega – kui akendest on vaade pargile, siis aknaga vaheliti olevalt prospektilt kajastub see sama vaade maaltuna. Maalid sobivad samuti hästi ruumi, kus on oluline säilitada ühtlast temperatuuri, just nii nagu söögitoas oluline oli.¹⁸⁶ Seega võiks maaligaleriina sisustatud ruum küll olla Aiasaal, kuid probleem jääb lahtiseks.

3.2.3. Muud ruumid

Ülejäänud ruume on ainult nendes olevate esemete loetelu järgi keeruline kindlate ruumidega kokku viia. Seetõttu on nad toodud siia alapeatükki kokku koos üldisloomustusega.

19. sajandi alguse Põltsamaa lossi interjööri iseloomustab suhteline luksus. Ruumides andsid valgust kroonlühtrid, *girandole*'d, küünlad kandelaabritel. Köögikappides leidis karahvine, likööriklaase, portselanist puuviljavaagnaid, šampanjaklaase ja esinduslikke serviise.¹⁸⁷

¹⁸³ EAA.1348.2.174 lk 50.

¹⁸⁴ Vaga, V. *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk 24.

¹⁸⁵ EAA.1348.2.174 lk 48.

¹⁸⁶ Rosen, C. *Bau- Handbuch für Landwirthe in Ehst- und Liefeland*, lk 88.

¹⁸⁷ EAA.1348.2.174 lk 48.

Mööbliesemete tegumoodi on harva täpsustatud, ära on märgitud vaid juhud, kui tegemist on punase puiduga või karminpunase kattedekangaga. Sügavpunase eelistamine sobib kokku eespool välja toodud Wilhelm von Roseni tsitaadiga, mille kohaselt punane kattedekangas oli „suursugune ja moekas“. Ühel juhul on kanapee pealiskangaks märgitud sinine damast (ruumis number 3). Ilmselt on see „kolmas ruum“ Medaljonituba ja seda mitmel põhjusel: esiteks on seda nimetatud teisel korrusel kohe Marmorsaali järel, mis sobib ka nende paigutust arvesse võttes. Teiseks on selles oluliselt rohkem mööblit kui järgnevates sama loetelu ruumides (sobib asjaoluga, et tegemist oligi suurema ruumiga) ja kolmandaks, et ruumis oli klaver – klaver sobib suuremasse saali, võimaldades mahutada ka kuulajaid. Samas ruumis on märgitud veel: marmorkattega laud, üks kroonlühter, (eespool mainitud) sinise kattega kanapee, 12 tugitooli, neli punasest puust lauda ja valged kardinad.¹⁸⁸ Üks selline marmorplaadiga tool on ka Medaljonitua fotol (vt Lisa 2, foto 2).

3.3. Sajandi teine pool

19. sajandi teine pool erineb mitmeski mõttes sajandi algusest. Interjöörid kohandatakse igapäevakasutuseks,¹⁸⁹ saalid ei oota enam ainult külalisi, vaid saavad mõisnikupere jõudeaja veetmise kohaks.

Klassikaline vorm taandub, huvi pakub vahetum minevik – eelneva sajandi barokk, rokokoo. Erinevalt 17. sajandi rokokoo kasutab uusrokoolik istemööbel vedrusüsteemi.¹⁹⁰ Kuigi mõlemad rokokoolained erinevad üksteisest nii ornamentikalt kui ka toonidelt, on kasutada olevate mustvalgete fotode põhjal neil siiski keeruline vahet teha. Pigem tundub, et uusrokoo saalimööblis ei kajastu, nii nagu ka sajandi teise poole üldine biidermeierivaimustus – puuduvad kirjud kangad, sümmeetriline ruumijaotus, toataimed. Säilis aadellik suursugusus. Enam ei domineerinud ka punane kattedekangas, mis aga ei tähenda mööblitüki kõrvaleheitmist, sest nagu majavalitseja 1886. aasta kirjast selgub, oli mõisniku palgal ka eraldi polsterdaja.¹⁹¹

¹⁸⁸ EAA.1348.2.174 lk 49

¹⁸⁹ Hein, A. *Zeit und Raum. Innengestaltung Est- und Livländischer Herrenhäuser während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, lk 261.

¹⁹⁰ Pärtelpoeg, L. *Pööningul*, lk 91.

¹⁹¹ EAA.1348.1.93 lk 13.

Lossis oleva 19. sajandi teise poole mööbli analüüsi aluseks on varaloendid 1886. aasta augustist ja 1887. aasta novembrist ja detsembrist, aga ka säilinud fotod. Varaloendid annavad eelkõige aimu Gagarinite maitsest ja mööbli väärtusest, sest esimesel kahel juhul on tegemist esemete Moskvast nii Peterburi kui ka Põltsamaale saatmisega, täpsustamata, mis läks kuhu. Saab järeldada, et Gagarinid eelistasid kohalikule mööblile tuua kogu oma sisustus metropolist.

Mööbli materjal mitmekesisust võrreldes sajandi algusega, nii näiteks ilmneb, et korpasmööbel oli valdavalt punasest, saare-, pähkli- või tammepuust, millelt ei puudunud ilustused – figuurid, lõikemustrid. Istemööbel on peamiselt kaetud sameti, safiani või ka puldaniga.

1887. aasta detsembrikuus toimus veel üks suurem Moskva elamisest asjade väljaviimine. Seekord on kindlalt märgitud, et asjad jõudsid Põltsamaale. Muu hulgas toodi 10 lauda, 15 tooli, 25 tugitooli, 2 voodit, 4 diivanit ja väiksemaid asju, näiteks raamatuid, kirste, vaasialuseid (vt täpsemalt Lisa 2.3.)

Asjaolu, et osa pildil näha olevast istemööblist on kinni kaetud, viitab mõisniku eemalolekule. See võib ka seletada tarbeesemete vähesust saalis.

3.3.1. Marmorsaal

Marmorsaali täitmine hulgalise mööbliga annab märku, et ballideks ruumi enam ei kasutatud. Nii nagu major von Lauw oli 18. sajandil pidanud lugu õukonnaelust ja teatrist, oli Gagarinite suguvõsale 19. sajandil oluline pidada moodsaid rapiiriduelle (1887. aastal on Moskvast Põltsamaale saadetud kaks rapiiri ja kolm maski), aga ka kaardimäng (samal loendis on üks kaardilaud,¹⁹² nagu ka aasta varasemas loetelus, kus kaardilaud on tellitud vastuvõturuumi¹⁹³) ja jahilkäik (1887. aasta detsembris saadeti Põltsamaale seitse püssi¹⁹⁴).

¹⁹² EAA.1348.1.93 lk 20.

¹⁹³ EAA.1348.1.93 lk 13.

¹⁹⁴ EAA.1348.1.93 lk 21.

3.3.1.1. Foto 1. Marmorsaal

Tegemist on kõige ülevaatlikuma fotoga (vt Lisa1). Pilt on tehtud saali ühest otsast, ilmselt otsmiste tiibuste juurest ja annab hea ülevaate ruumi möbleeringust. Mööbel on siin suuremate gruppidena, kuid üksteisest üpris erineva ilmega. Ruumi üldmulje on paljuski sama, mis oli Woldemar von Lauw' ajal – seintel domineerib endiselt kunstmarmor ja stukk, kuid ei nähtu, et peeglite jaoks tehtud süvendites oleksid peeglid – need ei paista peegeldavat. Seda enam et teised, vähem peegeldavad pinnad, nagu lakitud kapp paremas seinas, peegeldab valgust väga hästi.

Mööbli asetus toob ruumi teistsugust intiimsust, kui see oli Lauw' ajal. Fotolt võib järeldada, et mugaval istemööblil on keskne koht. Vasakus servas paistavad ilmselt üksteise otsa paigutatud madratsid (?). Nende taga on gloobus koos pjedestaaliga. Taga seina ääres on (osaliselt ka peegli ees) kolm kinnikaetud tooli, mille taga omakorda väiksemat sorti puust kapitaoline, eest kolme vertikaalse sambaga kaunistatud postament või ka kapp, millele on asetatud lauakell. Kapi taha ja aknaavause ette jääb veel üks *cabriole*-jalgadel tool, nurgas on heledast puidust kummut.

Tagaseinas on näha eraldi komplekti, mis koosneb diivanist, ümmargusest lauast ja kolmest tiibtugitoolist. Tugitoolide vorm vastab 18. sajandi inglise regendistiilile – tagumised jalad on tugevalt kaardus, eesmised aga sirged, seljatoel puudub polsterdus. Kaks samasugust tiibtugitooli on näha veel paremal pool kamina ees, kinnikaetud toolide vahel.

Ruumi paremas seinas on kaks tumedast puidust lakitud kumera frontooniga *armoire*'-tüüpi (kuid siiski lihtsat) kappi, mis on ülaosas omavahel ühendatud. Esikülje ülemised nurgad on kaunistatud fiaalidega. Kappide suurus ja paigutus ei arvesta ruumi üldlahendust – need katavad ära nii aknaava kui ka ühe peeglikoha. Fotol paremal ees nurgas tundub olevat veel üks mööblisaareke, millest paistab 17. sajandil domineeriv olnud keerduvatel jalgadel sametkattega istemööbel ja ümar laud.

Esiplaanil maas on üksteise peale asetatud kaks suurt patja, mille nurgad on ehitud tuttidega. Ilmselt kuuluvad need kokku viimasena mainitud keerdsammastest jalgadel istemööbliga ja tikanditega kaunistatud padjad asendavad siin tumbat. Saali olemuse vastavalt puuduvad maast vaibad.

Ruumi keskel on massiivne metalse jalaga laud, mis allosas hargneb tripodiks. Laua tugev vorm vastandub rokokoolikule haprusele, seega võiks selle liigitada varaklassitsistlikuks või isegi ampiirstiilik. Laua ümber on neli klassitsistlikus või samuti palee-ampiirstiilis monokroomse heleda kangaga kaetud tugitooli, mille esijalad on sirgelt treitud ja ilmselt ka kanneleeritud, tagumised painduvad minimaalselt. Laual on ainukese esemena tiivulise figuuriga kaunistatud dekoratiivne küünlajalg.

Kroonlühtrid, mida mainitakse 1817. aasta varaloendis, on puudu – laes paistab vaid konks, mis neid hoidma peaks. On selgusetu, kuidas ruumi pimedal ajal valgustati – kas piisas vaid seintel mõlemale poole akent kinnitatud kaheharulistest küünlahaaradest. Moskvast saadeti 1887. aasta talvel Põltsamaa lossi küll 13 lampi ja kaks sambakujulist põrandalampi¹⁹⁵ koos lisakuplitega, kuid neid sellel fotol ei paista.

Mis puutub peeglite puudumisele, siis see võis olla ajutine. Aastast 1872 on säilinud aktiivne kirjavahetus peeglivabrik Amelung & Sohniga,¹⁹⁶ kus uuritakse hinnapakumist suuremõdulistele peeglitele. Sealjuures on Amelung & Sohn sama vabrik Rõikal, millele oli aluse pannud Lauw ise ja mis pärast majori surma müüdi Amelungidele. 1872. aastal oli vabriku direktoriks Friedrich Amelung,¹⁹⁷ autor ja ettevõtja, kelle kirjutistele siinses töös major von Lauw' kuldaja kirjeldus tugineb.

3.3.2. Medaljonituba

Medaljonituba, mida nimetatakse ka Kaminasalongiks, aga ka Louis XVI stiilis varaklassitsistlikuks ruumiks, asus Marmorsaali kõrval.¹⁹⁸ Ruumi seinad olid värvitud sinakates-hallides toonides.¹⁹⁹ Marmorsaaliga võrreldes erinevad siin nii üldised tonaalsed lahendused kui ka stukkdekoor, viidates uutele mõjudele. Samal ajal puudub kahe erinevalt

¹⁹⁵ EAA.1348.1.93 lk 16B

¹⁹⁶ EAA.1348.1.93 lk 3.

¹⁹⁷ Dvering, V. *Meleski klaasivabriku kolm sajandit*, lk 35.

¹⁹⁸ Hein, A. *Mõisaarhitektuur 18.sajandi algul ja keskpaigas*, lk 249.

¹⁹⁹ Saar, G. *Põltsamaa lossi arhitektuur*, lk 5.

kujundatud ruumi vahel konflikt – interjöörides on tihti ette tulnud varaklassitsismi ja rokokoo samaaegset kooseksisteerimist.²⁰⁰

Kahjuks ei ole ruumist ülevaatlikku fotot, mis annaks aimdust mööbli paiknemiseset, jäädvustatud on vaid ruumi kolm nurka, kuhu on paigutatud nn mööblisaared. Ilmselt kasutati Medaljonituba muusikasalongina.

Medaljonitua sisustus on võrreldes Marmorsaaliga selgemalt rokokoolik. Ka valitud kangad on rokokoolikult heledad, eksootilised.

3.3.2.1. Foto 2. Medaljonituba Gagarinitega

Fotol on näha Põltsamaa lossi omanikku ning pärijaid: Nikolai Nikolajevitš I ja tema lapsed Nikolai Nikolajevitš II ning Maria Gagarina (Skobeleva). Neljas isik (diivanil vasakpoolne) on tuvastamata (vt Lisa 1).

Fotol kujutatud mööbel on asetatud saksa kombe järgi.²⁰¹ keskne element on massiivne diivan ja selle ees on laud, mida toetavad lisaks tugitoolid. Kokku moodustub terviklik mööblisaareke, mis on sisekujunduses levinud nähtuseks.

Gagarinite perekond istub Medaljonitua nurgas, kus mööbel moodustab ühtse garnituuri. Ümmarguse marmorplaadiga laua taga on diivan, laua ees neli prantsuse *fauteuil*’ stiilis tugitooli – selliseid hakati tootma juba 18. sajandi teisel poolel. Diivani raamistik on täielikult peidetud. Mööblikomplekti raamistus on tumedast puidust, polsterdus aga kaetud heleda rokokooliku kangaga, millel on kujutatud eksootilisi linde ja taimi. Seega võib komplekt olla pärit ka major von Lauw’ ajast.

3.3.2.2. Foto 3. Medaljonitua aknapoolne kaminanurk

Ruumi teises, samuti aknapoolses nurgas on teine mööblisaareke, mis on samast garnituurist, kuid siin on diivani asemel lainetavalt ebasümmeetrilise raamistusega kanapee (vt Lisa 1).

²⁰⁰ Kodres, K. *Ilus maja, kaunis ruum: kujundusstiile Vana-Egiptusest tänapäevani*. Tallinn : Prisma Prindi Kirjastus, 2001, lk 116.

²⁰¹ King, C. *An encyclopedia of sofas*, lk 7.

Tugitoolid on siin selgemalt näha – esijalad on teostatud keeruka rokokoole omase *cabriole*'ina, tagumised on jäetud kaunistamata ja kaarduvad vaid minimaalselt. Vasakpoolne tool on siiski mõnevõrra erinev – sel puuduvad käetoed. Täpselt samasugune tool on näha fotol nr 4.

Mööblisaare keskele jääb väiksem pjedestaallaud, millel on kuubikukujuline kas puust pildialus (ühte sellist mainitakse varaloendis²⁰², vt Lisa 2.2.) või pronksist mängutoos (mida on samuti varaloendis²⁰³ mainitud, vt Lisa 2.2.).

Laua kõrval on klassitsistlik lüüra motiiviga kaunistatud noodihoija (võib olla sama, mis 30. novembri 1887. aasta varaloetus märgitud, kui „punasest puust noodialus korvikesega nootide jaoks“, vt Lisa 2.2.). Noodihoijad üldiselt kandsid alates 17. sajandist kuni 19. sajandini peale praktilise ka dekoratiivset funktsiooni,²⁰⁴ mis on ka põhjuseks, miks seda foto tegemise ajaks eest ära ei ole tõstetud. Koos Marmorsaalile oleva gloobusega võiksid need vihjata vaimuhariduse tähtsusele.

Kamina ette on tõstetud tumedast puidust raamistusega kamina kaitse-ekraan (kaminasirm), mis seest on kaetud samasuguse heleda kangaga, nagu istemööbel. Kaminasimsi mõlemas nurgas seisab kandelaaber. Paremalt aknasüvendis on näha veel üht polsterdatud käepidemeta tooli, mille vorm on erinev kõikidest teistest. Tool on kaetud valge katteriidega.

3.3.2.3. Foto 4. Medaljonitua kaminapoolne nurk

Kõikidest fotodest on see kõige kummalisema kompositsiooniga (vt Lisa 1). Jäädvustatud on vaid ühte nurka, kus asetsevad esemed jätavad juhusliku mulje. Pildi keskmes on kamin. Tegemist on sama kaminaga, mis ebaõnnestunult varjutab kaks eespool nimetatud ovaalset maalingut.

Kamina ümber on paigutatud kaks *fauteuil*'-stiilis tugitooli, mis peale vaadates justkui kuuluksid samasse garnituuri ruumi teises nurgas oleva komplektiga (Foto 3). Kattedekangas on

²⁰² EAA.1348.1.93 lk 16.

²⁰³ EAA.1348.1.93 lk 15.

²⁰⁴ Aronson, J. *The Encyclopedia of Furniture*, lk 313.

neil kas väga sarnane või ka sama, kuid konstruktsioon on mõnevõrra erinev: tugitoolide jalad on endiselt *cabriole*'i stiilis, kuid lihtsama kurviga, vasakpoolsel toolil puuduvad käsitoed.

Nende vahele jääb üks väiksem ümmargune pjedestaallaud, millel seisab samasugune neljatahuline kaunistatud pildihoidja või mängutoos, kui eelneval fotol. Lauakese taga seisab tumedast puidust raamistikuga kolme paneeliga sirm, mis on kaetud kahetonaalse lillalise kangaga. 1887. aasta varaloendis on mainitud üht vitstest punutud sirmi,²⁰⁵ tegemist võib olla sama esemega. Sirm on paigutatud seina äärde nii, et veidi kõrgemana varjutab osa stukkdekoori servast. Foto paremal äärel on näha midagi heledat seina vastu paigutatut, võimalik, et tegemist on lõuendiga.

²⁰⁵ EAA.1348.1.93 lk 16.

KOKKUVÕTE

Keskaegse müüristiku olemasolu on mõjutanud hilisema mõisa arhitektuurilist kujunemist ja see on ka põhjus, miks käesolevas uurimuses alustatakse Põltsamaa lossi vaatlust 13. sajandi linnusest. Hoolimata laastavatest sõdadest ja arvukatest ümberehitustest säilitas Põltsamaa loss linnuseliku üldvormi. See ka põhjuseks, miks Põltsamaa lossi puhul ei ole eriliselt tähelepanuväärne mitte eksterjäär, vaid interjäär, mille kohta Voldemar Vaga oma uurimust²⁰⁶ alustades märgib: „*das einzige bedeutende Denkmal der Rokoko-Kunst in Estland* [...]“ – ainuke märkimisväärne rokokoomälestis Eestis.

Käesoleva uurimusega püüti anda ülevaade ühe särava lossi kujunemisloost ja sarnaselt eelnevate uurijatega võeti fookusse selle üks periood – 19. sajand ja lossi aristokraatlik sisustus. Varaloendite põhjal tehtud analüüsist tuleb välja, kuidas sajandi jooksul sai võrdlemisi napilt sisustatud mõisast luksuslik residents, kuhu Moskvast saadeti marmorkattega laudu, pronksist kandelaabreid, tugitoole ja diivaneid; kus lahutati meelt mõõgavõitluse, jahilkäigu ja kaardimänguga, aga ka kirjanduse ja muusikaga. Põltsamaa 18. sajandi lõpu hiilgeaeg ei tuhmunud täielikult pärast major von Lauw' surma, vastupidi, võimaluste piires jätkasid tööd manufaktuurid, rokokoolossi suhtuti lugupidavalt ja säilitati selle ilmet.

Kuigi kõik töös kasutatud varaloendid ei andnud võimalust Moskvast saadetud esemeid Põltsamaaga seostada (saadeti samaaegselt ka Peterburi), siis toetavaks materjaliks on töös kasutatud vähest säilinud fotomaterjali, mis võimaldab anda aimu nii eluolust kui ka esemeid loeteludega kokku viia. Pildimaterjal ja olulisemad varaloendid on töö paremaks mõistmiseks välja toodud eraldi töö lisadena.

Mööblikäsitluse teeb problemaatiliseks mitu asjaolu. Esiteks on 19. sajandi lõpu fotod valguskahjustusi saanud, mistõttu nende mis tahes suurusjärgus suurendamine ei pruugi anda soovitud tulemust. Teiseks ei ole üldjuhul varaloeteludes mööbli juurde märgitud muud kui värvi või materjali, mis ei anna aimu selle päritolust, vanusest või muust, mida võiks pidada

²⁰⁶ Vaga, V. *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*, lk 19.

täiendavaks usaldusväärseks informatsiooniks, ja kolmandaks on mööblit keeruline hiljem tema algasukohaga kokku viia, sest mööblile ei pruukinud ei meister oma nime ega ka mõisnik asukohta peale märkida.

Edasisi uurimisvõimalusi on mitu. Seni on lähemalt uurimata Gagarinite perekond, kes resideeris peamiselt Moskvas ja kelle kohta peaks rohkem andmeid saama Moskva arhiividest, ning Põltsamaa valduse kaudu nende side Eestiga. Selle töö pinnalt saaks võrdlevalt edasi uurida saksa ja vene taustaga balti mõisnikke, nende traditsioone ja eelistusi, siduda laiemaks interjööridele, eelkõige mõisamööblile keskendatud uurimuseks.

Kuhu 20. sajandil mõisate luksuslik mööbel lõpuks jõudis? Teada on, et mõisamööblit sattus kohapealsete elanike kätte, kui mõisaomanikud Eestist lahkusid – nii pärast maareformi kui ka baltisakslaste ümberasustamist. Töö autori kodugi kaunistavad vanavanaisa Saku mõisast toodud valge marmorplaadiga postament ja pronks-küünlajalg.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Innengestaltung des Schlosses Oberpahlen

In meiner Bachelorarbeit geht es um das Schloss Oberpahlen (auf Estnisch Põltsamaa): Der Schwerpunkt liegt auf den Bauetappen und Besitzern, und wie diese den generellen Wesenszug beeinflusst haben. Durch die Geschichte des Schlosses wird gezeigt, wie verschiedene Zeitströmungen aufgetreten sind und wie es am Ende des adeligen Lebensstils ausgesehen hat.

Diese Arbeit ist in drei Teile gegliedert: Erstens die Geschichte ab der Burgenzeit, zweitens die Rokoko Blütezeit in den Interieuren und drittens die Möbel und Waren im 19. Jahrhundert. Die Möbel in baltischen Herrenhäusern sind noch nicht gut untersucht. Eva-Kaia Vabamäe hat es generell in ihrer Magisterarbeit „Die Innengestaltungen der estnischen Herrenhäuser am Ende des 19. Jahrhunderts und im Beginn des 20. Jahrhunderts“²⁰⁷ gemacht, da ist abhat aber Oberpahlen nicht behandelt.

Mit Oberpahlen sind mehrere Wörter etymologisch verbunden. Auf Deutsch wird es immer „Schloss Oberpahlen“ genannt, auf Estnisch nennt man es sowohl „Schloss“ als auch „Herrenhaus“/„Gutshof“. Weil es zwei Herrenhäuser in Oberpahlen gab, wird das Herrenhaus, das in dieser Arbeit behandelt wird, als „Herrenhaus Alt-Oberpahlen“ (Vana-Põltsamaa mõis) bezeichnet.

Die Geschichte des Schlosses geht zurück in die Zeit des Meistertums Livland. Das Meistertum brauchte einen festen Sitz auch im alten Livland. In der Komturei Fellin war der wichtigste Stützpunkt die Burg Viljandi (Fellin), man brauchte aber auch einen Sitz am Fluss Põltsamaa (alter Name Pala). Die Wasserburg wurde im 13. Jahrhundert gebaut und war seitdem durch Kriege und Veränderungen der Machtverhältnisse in alle großen Kriege verwickelt. Die Burg war ganz nach preußischen Traditionen erbaut – eine typische Kastell-Burg mit quadratischem Grundriss und einem Konvent.

²⁰⁷ Vabamäe, E. *Eesti mõisainterjöörid 19.sajandi lõpul ja 20.sajandi algul*. (Tartu : Tartu Ülikool, 2011).

Im 16. Jahrhundert veränderte sich der Zweck der Burg durch den Einfall des Meistertums Livland. Die Burg wurde umgebaut und modernisiert, und da sie vollständig demilitarisiert wurde, kann man nicht mehr von einer Burg sprechen, sondern von einem Renaissancebau, der als privates Gutshaus funktionierte. Die größten Veränderungen fanden statt, als das Gutshaus Ende des 18. Jahrhunderts im Besitz von Major Johann Wilhelm von Lauw war. Er schuf die Grundlage für das Rokoko-Schloss – er bestellte drei in Deutschland geborene Meister ins Schloss: Johann Michael Graff für Stuckarbeit, Friedrich Hartmann Barisein und Gottlieb Christian Welté für Malerei. Diese drei Meister dekorierten die großen Säle und kleinere Räume. So z.B. sahen die zwei wichtigsten Räume so aus: Der Marmorsaal wurde mit rosa- violetter Scagliola und Rokoko Stuckornamenten bedeckt, die Wände wurden mit 12 Spiegeln dekoriert, die abwechselnd zwischen den Fenstern aufgehängt waren. Das Medaillonzimmer daneben hatte auch Früh-Klassizistische Einflüsse – dort war die Ornamentik anders als die grundsätzliche Tonalität – neutraler, ruhiger. Die Wände waren mit 13 ovalen Malereien von Gottlieb Welté geschmückt, die Putos und freie Kunst darstellten.

Dies war die Blütezeit des Schlosses Oberpahlen – Der Major hatte in der näheren Umgebung mehrere Manufakturen, wichtig war auch die geistige Seite – die erste Tageszeitung wurde herausgegeben, die von August Wilhelm Hupel auch ins Estnische übersetzt wurde. Kurz nach Major von Lauws Tod 1786 begann die Niedergang, weil die Manufakturen keinen stabilen Markt hatten und die Kosten den Profit überstiegen.

Zarin Katharina II. kaufte das Schloss im Jahre 1798 für ihren außerehelichen Sohn, Graf Aleksei Bobkrinski. Aleksei Bobrinski wohnte neun Jahre lang in Oberpahlen, errichtete dort eine Bibliothek und eine Sternwarte, und verfügte alles durch sein Testament seiner Tochter. Die Tochter, Maria Bobrinskaja, heiratete Nikolai Nikolajevitš Gagarin. Die Familie Gagarin hatte im Russischen Kaiserreich wichtige Staatsämter inne, und deshalb wohnten die Gagarins nicht nur in Oberpahlen, sondern auch in Moskau und Sankt Petersburg.

Von dieser Zeit an und bis zur Landreform 1920 gehörte das Schloss der Familie Gagarin. Der Hauptschwerpunkt dieser Arbeit ist das Aussehen des Schlosses im 19. Jahrhundert. Als Quellen sind Inventarverzeichnisse und Fotos benutzt worden. Leider gibt es nur vier Fotos, die am Ende des 19. / zu Beginn des 20. Jahrhundert gemacht wurden und noch erhalten sind: Eines vom Marmorsaal und drei vom Medaillonzimmer. Alle Fotos sind im Anhang auch abgedruckt.

Die Gagarins brachten die Innengestaltung aus ihrer Moskauer Heimat mit. Der Gesamteindruck zumindest in den Haupträumen im 19. Jahrhundert war derselbe, für den sich Major von Lauw entschieden hat, neu waren nur die Möbel.

Die Innengestaltung zeigt deutlich, wie die Räume die Zeitepoche widerspiegeln. Die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts ist „die Zeit des roten Holzes“. Es gibt nur wenige Möbelstücke, und diese sind meistens aus rotem Holz. Auch waren die Polstermöbel in der Trendfarbe rot gehalten.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bevorzugte die Familie Gagarin Möbelstücke aus hochwertigem Holz und luxuriöse Handelswaren. Die Textilien werden leichter. Unter den Sachen, die zum Schloss geschickt wurden, gab es wertvolle Girandolen, Lüster, Kanapees und verschiedene Tische. Am häufigsten sind Polstermöbel. Im Jahre 1886 wurden auch einige Kunstwerke und Skulpturen ins Schloss bestellt, aber leider gibt keine gründlichen Details darüber, auch sind diese nicht auf den Fotos zu sehen – vielleicht waren sie für die kleineren Zimmer gedacht.

In den 1920er Jahren, als die Republik Estland gegründet war, wurden die Herrenhäuser verstaatlicht. Der letzte Verwalter des Schlosses, Karl Wilde, war verantwortlich dafür, das Inventar aufzuteilen und größtenteils in Tartu zu verkaufen. Das Schicksal der Möbel ist nicht bekannt, bekannt sind jedoch einige Bücher, die den Namensstempel Bobrinski oder Gagarin tragen.

Leider kann man heute das dreistöckige Schloss nicht mehr in seinem ganzen Glanz sehen – das Schloss wurde im Jahre 1941 im Krieg abgebrannt und ist nicht wieder in Stand gesetzt worden.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

Kasutatud teatmeteosed

Aronson, Joseph. *The Encyclopedia of Furniture*. Third Edition. (New York : Clarkson Potters Pulishers, 1965).

La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres, et des arts. T 29. Sous la direction de mm. Berthelot [...] Hartwig Derenbourg [et al.]. (Paris : Lamirault, 1886 – 1902).

King, Constance. *An encyclopedia of sofas*. (London : Grange Books, 1996).

Kunstileksikon. Tallinn : Eesti Klassikirjastus, 2001.

Universal Lexikon. Halle und Leipzig : Gedlers Verlag, 1735.

Kasutatud internetiallikad

The Princely House of Gagarin. www.gagarin.com/tree.html (12.05.2015)

Kasutatud kirjandus

Adamson, Andres. *Liivimaa kuningriik.* (Tallinn : Argo, 2013).

Amelung, Friedrich. *Oberpahleni ajaloo ja tööstuslikust õitseajast. Kirjutised Oberpahleni komtuur-ja piirkonna ning lossiümbruse vanemast ajaloost: saja-aastatagused meenuslood Oberpahleni tööstuslikust õitseajast 1750–1792.* Ajalooline ettekanne, mille pidas 8. detsembril 1981 F. Amelung. (Põltsamaa : Põltsamaa Muuseum, 1999).

Brotze, Johann Christian. *Estonica.* (Koostajad Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viires. Tallinn : Estopol OÜ, 2006).

Dreving, Ville. *Meleski klaasivabriku kolm sajandit.* (Tartu : Eesti Ajalookirjastus, 2013).

Ferrieri, Carl von. Oberpahlen. – *Album Livländischer Ansichten.* Koostaja Wilhelm Siegfried Stavenhagen. (Hannover-Döhren : Hirschheydt, 1973).

Hein, Ants. Mõisaarhitektuur Rootsi ajal. – *Eesti kunsti ajalugu 2, 1550 – 1770.* (Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, 2005).

Hein, Ants. Mõisaarhitektuur 18.sajandi algul ja keskpaigas. – *Eesti kunsti ajalugu 2, 1550 – 1770.* (Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, 2005).

Hein, Ants. *Eesti mõisaarhitektuur: historitsismist juugendini.* (Tallinn : Hattrope, 2003).

Hein, Ants. Zeit und Raum. Innengestaltung Est- und Livländischer Herrenhäuser während der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – *Baltische Gutshöfe: Leben – Kultur – Wirtschaft.* Band 7. 9. Baltschem Seminar 1997. Herausgegeben von Heinrich Wittram. (Lüneburg : Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2006).

Jung, Jaan. *Nurmekunde maa ja Põltsama lossi ja linna aja loust.* (Tartu : H. Laakmann, 1879).

Jürjo, Indrek. *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819.* (Tallinn : Riigiarhiiv, 2004).

Kodes, Krista. Ruumimaalingud elamute kaunistajana 16. – 18.sajandil. – *Eesti kunsti ajalugu 2, 1520 – 1770.* (Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, 2005).

Kodres, Krista. *Ilus maja, kaunis ruum: kujundusstiile Vana-Egiptusest tänapäevani.* (Tallinn : Prisma Prindi Kirjastus, 2001).

Kull, Helle. *Põltsamaa I. Käsikiri Eesti Rahva Muuseumi arhiivis.*

Kuuskemaa, Jüri. Balti rokokoo – Tallinna fajanss ja Põltsamaa portselan. – *Eesti kunsti ajalugu 2.* (Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, 2005).

Kuuskemaa, Jüri. *Mööbel gootikast art deco'ni.* (Tallinn : Kunst, 2012).

Lancmane, Ieva. Der kurländische Hofmaler Friedrich Hartmann Barisien. – *Studien zur Kunstgeschichte in Estland und Lettland.* Homburger Gespräche, Heft 14. (Kiel : Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1995).

Lancmane, Ieva. Deutschbaltische Ikonographie in Porträts des 18. Jahrhunderts in Kurland und Livland. – *Jahrbuch des Baltischen Deutschtums 2005.* (Lüneburg : Carl-Schirren-Gesellschaft e V., 2004).

Lancmanis, Imants. Die Arbeiten des Stuckateurs Johann Michael Graff in Põltsamaa – ein Rokoko-Kunstwerk zwischen Berlin und Kurland. – *Baltic Journal of Art History.* Autumn 2009. Koostaja Juhan Maiste. (Tartu : University of Tartu, 2009).

Lenz, Wilhelm. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710-1960 / im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission begonnen von Olaf Welding und unter Mitarbeit von Erik Amburger und Georg von Krusenstjern.* (Köln ; Wien : Böhlau Verlag, 1970).

Lõugas, Anne. Provintsirokokoost klassitsismini. – *Baltisaksa portreekunst Eestis 1750 – 1900.* Koostaja Anne Lõugas. (Tallinn; Helsinki : Eesti Kunstimuuseum, 2002).

Maiste, Juhan. Põltsamaa aiariik. Linn lossi varjus. – *Eesti parkide almanahh 2.* Toimetaja Tiina Tammet. (Tallinn: Muinsuskaitseamet, Keskkonnaministeerium, 2009).

Maiste, Juhan. *Eesti kunsti lugu.* (Tallinn : Varrak, 2007).

Maiste, Juhan. *Eestimaa mõisad.* (Tallinn : Kunst, 2005).

Maiste, Juhan. Kunstmarmor ja stukkdekoor. Saue – Ääsmäe – Roosna-Alliku. – *Kunst ja Kodu 59/90.*

Mühlen, Ilse von zur. Das Leben im Herrenhaus und auf den Gütern im Baltikum. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums.* 61/2013.

Mühlen, Ilse von zur. „... selbstverständlich verzichtete er, herrenmäßig wie er war, auf Gardinen.“ Zur Ausstattung des baltischen Herrenhauses im 18. bis frühen 20. Jahrhundert. – *Glanz und Elend: Mythos und Wirklichkeit der Herrenhäuser im Baltikum.* Koostaja Ilse von zur Mühlen. (Lindenberg im Allgäu : Kunstverlag Josef Fink, 2003).

Müller-Eschebach, Anna Elisabeth. *Kurländischer Spätbarock: die Bautätigkeit der Herzöge von Kurland im 18. Jahrhundert.* (Borna; Leipzig; Noske : 1939).

Neumann, Wilhelm. *Lexikon baltischer Künstler.* (Riga : Verlag von Jonck & Poliewsky, 1908).

Petina, Larissa. Krahv Bobrinski raamatukogu Põltsamaal. – *Tartu Ülikooli Raamatukogu Aastaraamat 1999.* Koostaja: Malle Ermel. (Tartu : Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1999).

Piirimäe, Helmut. Põltsamaa varasemast ajaloost. – *Põltsamaa 1682. Artiklite kogumik.* Koostaja K. Kaplinski. (Tallinn, 1982). Käsikiri Muinsuskaitse arhiivis / ERA. T-76.1.10942 A-718.

Pirang, Heinz. *Baltische Baudenkmäler.* Band 1: Das baltische Herrenhaus. (Riia : Jonck & Poliewsky, 1926).

Pirang, Heinz. *Das baltische Herrenhaus.* Teil 2, Die Blütezeit um 1800. (Riia : Jonck & Poliewsky, 1928).

Pärtelpoeg, Leila. *Pööningul.* (Tallinn – Disainijaam, 2005).

Raam, Villem. Saateks. – *Põltsamaa 1682. Artiklite kogumik.* Koostaja K. Kaplinski. (Tallinn, 1982). Käsikiri Muinsuskaitse arhiivis / ERA. T-76.1.10942 A-718.

Raam, Villem. *Põltsamaa lossi ajalooline õiend ja tehnilise seisukorra kirjeldus koos fotodega.* Kõide I. Tallinn, 1960. Käsikiri Muinsuskaitse arhiivis / ERA. T-76.1.193 P-216.

Raam, Villem (üldtoimetaja). *Eesti arhitektuur 4: Tartumaa, Jõgevamaa, Valgamaa, Võrumaa, Põlvamaa.* (Tallinn : Valgus, 1999).

Rimmel, Rutt; **Õunap**, Siiri. *Põltsamaa raamatukogud: A. W. Hupeli aegadest 21. sajandisse.* (Põltsamaa : Vali Press, 2014).

Rosen, Carl Wilhelm von. *Bau- Handbuch für Landwirthe in Ehst- und Liefland.* (Reval : Kluge & Ströhm, 1851).

Saar, Gustav. Põltsamaa lossi arhitektuur. – *Odamees*, 1925 Nr 1.

Spārītis, Ojārs. Von der Festung zum Herrenhaus. Entwicklung der Gutshäuser in Lettland während der Renaissance im 16. Und 17. Jahrhundert. – *Baltische Gutshöfe: Leben – Kultur –*

Wirtschaft. Band 7. 9. Baltischem Seminar 1997. Herausgegeben von Heinrich Wittram. (Lüneburg : Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2006).

Tael, Kadri. *Muutuste tuules. 1919.aastal alanud maareform Vana-Põltsamaa vallas*. (Põltsamaa : Põltsamaa Muuseum, 2014).

Tiik, Leo. Gottlieb Christian Welté – maali ja radeerija XVIII sajandi teisel poolel. – *Töid kunstiajaloo alalt*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, vihik nr 229. Toim Voldemar Vaga. (Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, 1969).

Tuulse, Armin. *Die Burgen in Estland und Lettland*. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, XXXIII. (Dorpat : Dorpater Estnischer Verlag, 1942).

Tänav, Rutt. Tegelasi ja juhtumisi Põltsamaa lossist ja selle ümbert. – *Põltsamaa lossi sees ja ümber*. (Põltsamaa : Põltsamaa muuseumi toimetised, 2007).

Untera, Anne. Gottlieb Welté. Teekond peatusteta. – *Maarjamaa rokokoo. Gottlieb Welté. Näituse kataloog*. Koostaja Anne Untera. (Tallinn : Eesti Kunstimuuseum, 2007).

Vabamäe, Eva-Kaia. *Eesti mõisainterjöörid 19.sajandi lõpul ja 20.sajandi algul*. Magistritöö. (Tartu : Tartu Ülikool, 2011).

Vaga, Voldemar. *Das Schloss Põltsamaa, ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland*. (Tartu : Druck von C. Mattiesen, 1931).

Vervolt, Karl. *Põltsamaa enne ja nüüd*. (Põltsamaa : E. Michelson, 1932).

Vervolt, Karl. *Põltsamaa sõnas ja pildis*. (Põltsamaa : K.Vervolti kirjastus, 1935).

Vilde, Karl. „Põltsamaa lossi arhitektuuri“ puhul kiri toimetusele. – *Odamees* 1925. Nr 2.

Õim, Tõnu. *Salauksed avanevad*. (Tallinn : Canopus, 2012).

Üprus, Helmi. Arhitektuur 18.sajandil (kuni 1780-ndate aastateni). – *Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19.saj. keskpaigani*. Peatoimetaja V. Tiik, V. Vaga. (Tallinn : Kunst, 1975).

Kasutatud arhiivimaterjalid

1. Eesti Riigiarhiiv Tallinnas (ERA)

Fond 62 – Põllutöoministeeriumi Katastri ja maakorralduse osakond

Fond 1108 – Haridusministeerium 1918–1940.

2. Eesti Ajalooarhiiv Tartus (EAA)

Fond 1348 – Vana-Põltsamaa mõis

Fond 1405 – Lustivere mõis

3. Põltsamaa muuseumi arhiiv

Fotokogu nr 27

LISAD 1

Fotod

Foto 1. EAA.1405.1.52.2. Marmorsaal 19.ja 20.sajandi vahetusel.

Foto 2. Põltsamaa Muuseumi fotokogu nr 27. Medaljonituba 19.ja 20.sajandi vahetusel. Perekond Gagarinid.

Foto 3. EAA.1405.1.52.3. Medaljonitua aknapoolne nurk 19.ja 20.sajandi vahetusel.

Foto 4. EAA.1405.1.52.1. Medaljonitoe kaminapoolne nurk 19.ja 20.sajandi vahetusel.

LISAD 2

Varaloendid

Lisa 2.1. Kiri mööbliostu kohta 1886. aastast²⁰⁸

Moskvas 30. augustil 1886. a

Armuline härra Fjodor Ivanovitš!

[väljavõte kirjast mööbliostu puudutava kohta]

Külalistoamööbel, pärsia pähklipuust, kaetud damastriidega: 4 tugitooli, 6 tooli, diivan ja diivanilaud – 170 rbl, puhvetkapp, pähklipuust – 28 rbl, väike pähklipuust riidekapp – 15 rbl. Vastuvõturuumi jaoks: väike diivan, 2 tooli ja kaardilaud, saarepuust – 15 rbl. Kõik kokku summas 228 rbl, mille kohta on võetud dokument raha saamise kohta. Kõik need asjad vaatab üle polsterdaja Ivanov ja vahetab katteriided. Külalistoamööbel on peaaegu uus ja valmistatud professionaalselt. – Selle summa ma juba kirjutasin. – Jääb üle veel osta väike laud vastuvõtutuppa, riiul, vastuvõtutoa peegel, voodi koos madratsiga, 6 viini tooli, kirjutuslaud, öö- ja pesulaud koos pesemisvahenditega. Kõik need asjad võib osta, nagu ma arvan, mitte rohkem kui 80 rbl eest.

Majavalitseja Mihhail Golubov

2.2. Loetelu mööblist, mis saadetud vürst N. Nikolajevitš II Moskva majast S.-Petersburgi ja Oberpahlenisse 30.novembril 1887.aastal²⁰⁹

35. Suur garderoobikapp pähklipuust figuuridega

²⁰⁸ EAA.1348.1.93 lk 13.

²⁰⁹ EAA.1348.1.93 lk 15–16.

36. Tammepuust kapike tugipostide ja figuuridega etažeeril [kapi peal on postidele toetuv riiul]
272. Kapike, 4 jalakesel 10 välissahtlit, mitmest puust intarsia, elevantiluu kaunistused [arvatavalt kirjutuskapp, sekretär]
308. Kapp-kummut, külgedel lahtised pähklipuust riiulid
541. Kummut, tammepuust, 4 sahtliga, avatava uksega
38. Neljakandiline tammepuust laud X-kujuliste jalgadega
39. Ümmargune pähklipuust laud alusjalal ülestõstetava riiuliga
- 41, 208, 267 ja 451. 4 ruudukujulist tammepuust lauda, nelja jalaga, vahetükiga
42. Mustast puust lauake pronksiga kaunistatud neljal jalal, marmorplaadiga
45. Töölauake, punasest puust, alusjalal, pronksist mängutoosiga
196. Tammepuust laud, kaheksakandiline, kokkupandav, kolme jalaga
206. Suur tammepuust laud, pealmine plaat kaunistatud intarsiaga, nelja jalaga, [mis on kaunistatud] lõikemustriga
207. Punasest puust ümmargune laud, alusjalal
216. Suur ümmargune punasest puust laud, alusjalal, [kaunistatud] lõikemustriga
266. Suur pähklipuust kirjutuslaud kahe kapikese ja kolme sahtliga
268. Ümmargune pähklipuust laud, kolme jalaga
345. Ovaalne punasest puust laud, alusjalal
360. Väike pähklipuust lauake kahe kapikese peal
446. Punasest puust ovaalne laud, nelja jalaga
506. Punasest puust lauake pealmise lahtikäiva plaadiga, kaetud roheline kaleviga, ühe jalaga
47. Tammepuust diivan, kaetud punase pressmuustrilise sametiga, kahe padjaga
355. 2 väikest punasest puust diivanit mittekinnise leeni ja pehme istmega

358. Sama [st punasest puust diivan], kinnise leeni ja käetugedega
441. Punasest puust väike diivan leeni ja pehme istmega
- 48/210. 4 tammepuust tugitooli, kaetud punase pressmuustrilise sametiga
50. 4 suurt heledast pähklipuust tugitooli, kaetud sileda sametiga
- 52, 412, ja 399. 4 pähklipuust tugitooli, kaetud puldaniga
202. Saarepuust tugitool, iste kaetud punase safianiga [taimpargitud kitse- v lambanahk]
305. 8 punasest puust tugitooli mittekinnise leeni ja pehmete patjadega
356. 2 mittekinnise leeniga punasest puust tugitooli, iste kaetud vahariidega
442. 4 punasest puust tugitooli mittekinnise leeniga
358. 4 pähklipuust tugitooli, käetugedega, kaetud punase sametiga
539. Pähklipuust tugitool, kaarja leeniga, ilma käetugedeta, kaetud punase sametiga
49. 6 tammepuust kõrget leentooli, pressmuustriga samet
520. 9 punasest puust leentooli, pehme istmega
540. 4 pähklipuust kaarja leeniga tooli, punase sametiga
562. Vana punasest puust tool
354. Suur punasest puust etažeer, kuue riiuli ja figuuridega
361. 2 punasest puust kaminakaitseekraani, keskelt kaetud riidematerjaliga
557. Suur punasest puust vana kaminakaitseekraan
558. Sama [st kaminakaitseekraan], keskmise suurusega
362. 2 punasest puust kaarjat postamenti
542. Punasest puust öökapike, alusega
543. Sama [st öökapike], punasest puust, jalgadel

544. Saarepuust kapike (kast), pikk, vahedega
545. Vana punasest puust lambijalg (keeruga, sirge)
550. Lambialus, keeruga, sirge
554. 2 pähklipuust lambialust, 5 kohaga
555. 2 ühekohalist lambialust, lihtsast puust, all tume pähklipuu
546. Punasest puust noodialus, jalgadel
556. Punasest puust noodialus korvikesega nootide jaoks, ühel jalal
547. Vasktass, tinatatud
548. Kaanega pott kastanite jaoks
549. Malmist seinalambi konsool
553. Lauaalus, tsingist
561. Väike lauaalus, viie vaasiga, malmist [arvatavalt lauakaunistus]
559. Vitstest sirm
560. 4 väikest valgest marmorist lauaalust
563. Lihtsast puust pildialus
564. Saarepuust ööpõtitool
565. 2 saarepuust kiristu
566. Kokkupandav redel
569. Suur punasest puust voodi pronkspärjakestega

2.3. Loetelu esemetest, mis saadetud Moskvast Põltsamaale detsembris 1887.a.²¹⁰

1. Suur ümmargune laud, kaardilaud, öölaud
2. 2 ümmargust lauda
3. 2 diivanit
4. 2 kirjutuslaua alust
5. 2 kirjutuslaua pealmist plaati ja kapiosa tagumist külge
6. 2 kaminakaitseekraani
7. Diivan, 2 tooli
8. Laud alusjalgadel
9. Vürst Nikolai Nikolajevitši asjad
10. Ovaalne laud
11. 2 suurt tugitooli ja tool
12. 2 tugitooli ja 2 tooli
13. 4 tugitooli
14. Sama [st 4 tugitooli]
15. Sama [st 4 tugitooli]
16. 2 tugitooli, 2 tooli,
17. 2 tugitooli, 2 tooli, 2 rapiiri, 3 maski
18. 2 tugitooli, 2 tooli
19. 2 tugitooli, 2 tooli
20. Suure riidekapi alumine ja ülemine osa ning 2 riulit, kokku 4 osa

²¹⁰ EAA.1348.1.93 lk 20–21.

21. Suure riidekapi küljeosa ja ukсед, kokku 3 osa
22. Tammepuust kapi alumine osa
23. Diivan, etažeer, tool, šatull, alusmadrats, kast saeriistadega, 5 nuga suurest kapist
24. 4 tugitooli
25. Ovaalne laud, kokkupandav redel
26. Suur pakk – kotiriide sees, kirst
27. 1 kast raamatutega
28. Pakk, kotiriide sees kirst
29. Pakk, kotiriide sees tugitool-kirst
30. Kotiriide sees: 1 kastis kepid ja väikesed asjad
31. 1 kast raamatutega
32. Kohver, kotiriide sees, kutsarirõivas ja rõivad
33. Raudvoodi, kottiriide sees
34. 3 sadulat, valjad, 3 kübarat, 2 vaasialust
35. Muusika-etažeer
36. Lambid, voodi osana
37. Vedrumadrats, 2 vaasialust
38. Puukast: rapiirid, 7 püssi, 2 keppi, trapets
39. Punasest puust kaheinimesevoodi

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Brita Karin Arnover (22.02.1991)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Põltsamaa lossi interjöörid“

mille juhendajad on Juhan Maiste ja Anu Ormisson-Lahe

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 25.05.2015.